

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van ontwikkelingshulp tot terrorismefinanciering: Een onderzoek naar de beeldvorming rondom economische banden van migranten met het land van herkomst

Hoekstra, Floor

Citation

Hoekstra, F. (2021). *Van ontwikkelingshulp tot terrorismefinanciering: Een onderzoek naar de beeldvorming rondom economische banden van migranten met het land van herkomst.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3254512>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van ontwikkelingshulp tot terrorismedinanciering

Een onderzoek naar de beeldvorming rondom economische banden van migranten met
het land van herkomst

Masterscriptie: *Governance of Migration and Diversity*

Universiteit Leiden

Begeleidster: Marlou Schrover

Tweede Lezer: Nadia Bouras

Floor Hoekstra, s1692380

Inleverdatum: 24-12-2021

18.396 woorden (excl. Voetnoten)

Universiteit
Leiden

Inhoudsopgave

INHOUDSOPGAVE	2
INLEIDING	3
<i>HISTORIOGRAFIE</i>	4
<i>THEORETISCH KADER</i>	8
<i>MATERIAAL EN METHODE</i>	12
DE BEELDVORMING GEDURENDE 1973-1990	18
1.1 <i>POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT</i>	18
1.2 <i>HET POLITIEKE DEBAT</i>	23
1.3 <i>HET PUBLIEKE DEBAT</i>	31
DE BEELDVORMING GEDURENDE 1990-2001	34
2.1 <i>POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT</i>	34
2.2 <i>HET POLITIEKE DEBAT</i>	38
2.3 <i>HET PUBLIEKE DEBAT</i>	43
DE BEELDVORMING GEDURENDE 2001-2010	49
3.1 <i>POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT</i>	49
3.2 <i>HET POLITIEKE DEBAT</i>	52
3.3 <i>HET PUBLIEKE DEBAT</i>	58
CONCLUSIE	64
BRONNENLIJST	68
<i>KRANTENARTIKELN</i>	68
<i>PARTIJPROGRAMMA'S</i>	71
<i>OVERIGE POLITIEKE BRONNEN</i>	73
<i>WRR-RAPPORTEN</i>	73
LITERATUURLIJST	75

Inleiding

In juni 2006 stuurde toenmalig minister van Financiën Gerrit Zalm (VVD) een brief aan de Tweede Kamer over de kosten van geldovermakingen van migranten naar het land van herkomst. De brief was opgesteld naar aanleiding van het verzoek van de Kamer om deze kosten omlaag te brengen en het voor migranten makkelijker te maken om geld te sturen naar het land van herkomst.¹ Deze overmakingen, die met het Engelse woord *remittances*² worden aangeduid, zijn een belangrijk voorbeeld van het onderhouden van economische banden met het land van herkomst. Zowel in het verleden als het heden zijn deze betalingen onderwerp van gesprek binnen Haagse kringen. In het bovenstaande citaat werden neutrale termen gebruikt en werden de overmakingen neergezet als een fenomeen dat niet te veel in de weg moest worden gezeten door politiek en bureaucratie. Er zijn echter ook momenten waarbij deze geldovermakingen juist als negatief of positief worden aangeduid. Een voorbeeld van negatieve positionering van dit fenomeen kan worden waargenomen in 2009 tijdens de presentatie van de Integratienota door toenmalig minister van Integratie Eberhard van der Laan (PvdA). Hierin gaf hij aan dat hij 'een onbehaaglijk gevoel krijgt van Marokkanen en Turken die in achterstandswijken huizen huren en in de landen van herkomst huizen laten bouwen'.³ Met deze woorden legt de minister een verband tussen het terugzenden van geld en de achterstanden van migranten in Nederland.

Aan de hand van bovenstaande citaten is valt op te merken dat in de recente geschiedenis de beoordeling van remittances niet altijd positief was, zeker niet als het ging over de gevolgen voor Nederland. Om te analyseren hoe deze beeldvorming door de tijd is veranderd en met welke factoren dit samenhangt, staat de volgende hoofdvraag in deze scriptie centraal: hoe en waarom veranderde het Nederlandse publieke en politieke debat rondom de economische banden van migranten met hun herkomstland? Deelvragen die beantwoord worden zijn (1) welke wetenschappelijke visies bestaan er over remittances, (2) welke politieke stromingen scharen zich achter deze verschillende posities en zijn daarin

¹ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer (hierna: HTK) 2005-2006, 26234, nr.56, 1.*

² Bij gebrek aan een goede Nederlandse vertaling voor deze geldovermakingen zal deze term binnen dit onderzoek ook worden overgenomen waar passend.

³ Nadia Bouras, *Het land van herkomst: perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012) 11.

verschuivingen in de tijd waar te nemen, (3) hoe vertalen deze posities zich in het politieke debat, en (4) komt het publieke debat overeen met de posities in het politieke debat?

De hoofd- en deelvragen worden behandeld door het onderzoek op te delen in verschillende tijdsperiodes: 1973-1990, 1990-2001 en 2001-2010.

Historiografie

Voor deze scriptie is het belangrijk op te merken dat debatten over remittances nooit op zichzelf staan maar altijd onderdeel vormen van een breder debat over de relatie tussen migranten en hun thuisland, waarin het concept en debat over transnationalisme de laatste twintig jaar een dominante positie heeft ingenomen. In navolging hiervan heeft het onderzoek naar transnationalisme en remittances een vlucht genomen.⁴ Door de verbinding tussen de voorgenoemde concepten is het nodig om eerst ook een begrip te hebben van het debat over transnationalisme.

Volgens Gertjan Dijkink en Inge van der Welle wordt transnationalisme tegenwoordig gepresenteerd als een onvermijdelijke en vaak heilzame dimensie van etnische banden over de staatsgrenzen heen.⁵ Transnationalisme kan echter ook een negatieve klank krijgen wanneer transnationalisme een politieke dimensie krijgt. Migrantengedrag behouden dan een politieke band met het land van herkomst.⁶ In haar dissertatie *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* onderzocht Nadia Bouras de transnationale banden tussen Marokkaanse Nederlanders en hun land van herkomst. Hierin toonde zij aan dat niet alleen het land van herkomst invloed uitoefent op migranten en hun banden, maar dat aankomstlanden hier ook een belangrijke rol in spelen. Het werk van Bouras kan worden beschouwd als overzichtswerk waarin de belangrijkste veranderingen uit het Nederlandse discours rondom de duiding van verbondenheid met het thuisland uiteen worden gezet. Op een aantal plaatsen in haar stuk wordt specifiek aandacht besteed aan geldovermakingen, maar hier ligt niet de focus van de dissertatie.

In de scriptie die u nu onder ogen heeft zijn de geldovermakingen van migranten juist wel

⁴ Hein de Haas, 'Remittances, Migration and Social Development. A Conceptual Review of the Literature', *Social Policy and Development Programme Paper* nr.34 (UNRISD 2007) 1.

⁵ Gertjan Dijkink en Inge van der Welle, 'Diaspora and Sovereignty: Three cases of public alarm in the Netherlands', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 100:5 (2009) 623-634, 624.

⁶ Ibidem; Rainer Bauböck, 'Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism', *International Migration Review* 37:3 (2003) 700-723, 720.

het hoofdonderwerp. Het onderzoek onderscheidt zich verder van dat van Bouras door de keuze in primaire bronnen. De belangrijkste groep bronnen die binnen deze scriptie zijn gebruikt zijn partijprogramma's. Door deze keuze laten ze een andere kant van het debat zien dan Bouras, die zich in het onderzoek naar remittances veel baseert op interviews.

De huidige literatuur over geldovermakingen is op te delen in drie categorieën. Allereerst is de rol van remittances binnen de migratie-ontwikkelingsnexus uitgebreid onderwerp van studie geweest. Belangrijk onderzoek hiervoor is gedaan door Hein de Haas, die in zijn studie 'Remittances, migration and social development. A conceptual review of the literature' een overzicht biedt van de empirische literatuur over de relatie tussen internationale geldovermakingen en verschillende dimensies van de sociale ontwikkelingen in ontwikkelingslanden.⁷ De Haas reageerde met zijn overzichtswerk op de trend die werd gezet, onder andere door de studie van de Wereldbank uit 2005. Deze studie heeft veel invloed gehad op de beleidsvisies over geldovermakingen.⁸ De Wereldbank schetste de impact die remittances kunnen hebben op ontwikkelingen in de wereld en de mogelijkheden die hiermee verbonden zijn. Toch was het standpunt van de Wereldbank niet nieuw. In de jaren zeventig was al veel debat gevoerd over het belang en invloed van de economische bijdragen die (tijdelijke) arbeidsmigranten leverden aan de economie van hun landen van herkomst. De literatuur over de migratie-ontwikkelingsnexus is van belang voor deze scriptie omdat die een belangrijk standpunt binnen de Nederlandse politieke en publieke beeldvorming verwoord. Aangezien de literatuur over de geldovermakingen binnen het debat over migratie en ontwikkeling niet als een volledige verklaring kan worden gezien, wordt in het onderzoek ook naar een andere set aan literatuur gekeken. Twee jaar voor de publicatie van de Wereldbank schreven Devesh Kapur en John McHale het artikel 'Migration's New Payoff', waarin zij stelden dat geldovermakingen van migranten aan landen van herkomst langzaamaan de wereld veranderen, volgens hen vaak in een goede richting. Toch noemden zij ook het risico dat deze overmakingen ingezet konden worden om terrorisme te financieren.⁹

⁷ De Haas, 'Remittances, Migration and Social Development. A Conceptual Review of the Literature'.

⁸ Samuel Munzele Maimbo en Dlip Ratha eds., *Remittances. Development impact and future prospects* (Washington 2005).

⁹ Devesh Kapur en John McHale, 'Migration's New Payoff', *Foreign Policy* no.139 (2003) 48-57.

Het tweede cluster binnen de literatuur wordt gevormd door studies die een link leggen tussen *migrant* remittances en terrorisme. Twee belangrijke studies hierbinnen richten zich specifiek op het aantonen van een verband tussen geldovermakingen van migranten en terrorisme.¹⁰ Mazhar Yasin Mughal en Amar Iqbal Anwar onderzochten in hun studie uit 2014 geldovermakingen van migranten die kort na de aanslagen van 9/11 werden gedaan. Zij stellen dat de negatieve economische effecten van de *war on terror* op de ontwikkelingslanden deels werden geremd door een toename in het aantal remittances.¹¹ Een laatste belangrijke studie binnen deze categorie is het onderzoek van Marieke de Goede.¹² Hierin stelt zij dat de informele *hawala* geldtransfernetwerken, die in de nasleep van de aanslagen van 11 september 2001 grotendeels de schuld kregen van de financiering van terrorismefinanciering, geen ‘ondergrondse’ banksystemen zijn, maar juist vergelijkbaar zijn met ‘Westers bankieren’. Ook stelt zij dat een negatieve stereotypering van hawala in zowel pers- als beleidsdiscoursen impliciet ‘Westers bankieren’ heeft geconstrueerd als de ‘normale’ en legitieme ruimte van internationale financiën.¹³

De constructie van de beeldvorming rondom hawala geldtransfernetwerken is direct gerelateerd aan de laatste categorie die voor deze scriptie van belang is. Hierin gaat het om de beeldvorming van remittances in de publieke en politieke arena. Anna Lindley stelt in haar artikel dat de pogingen van de internationale gemeenschap om Somalische geldtransfers te definiëren als vuil geld of ontwikkelingskapitaal aantonen dat er een meer algemene ambivalentie bestaat ten aanzien van reëel bestaande ontwikkeling in het door conflict getroffen Afrika.¹⁴ Een tweede belangrijk werk binnen deze categorie is het werk van Cindy Horst e.a. ‘Private money, public scrutiny? Contrasting perspectives on remittances’.¹⁵ In dit artikel schetsen de auteurs drie verschillende perspectieven op geldovermakingen van

¹⁰ Raza, Syed Ali and Shah, Nida and Khan, Waqas Ahmed, ‘Do Workers’ Remittances Increase Terrorism? Evidence from South Asian Countries’, *MPRA Paper* Nr. 86745 (2018); Yilmaz Onur Ari en Ibrahim Bello, ‘Terrorism – workers’ remittances nexus: empirical evidence from Turkey’, *Eastern Journal of European Studies* 11:2 (2020) 70-93.

¹¹ Mazhar Yasin Mughal en Amar Iqbal Anwar, ‘Do migrant remittances react to bouts of terrorism?’, *Defence and Peace Economics* 26:6 (2015) 567-582.

¹² Marieke de Goede, ‘Hawala discourses and the war on terrorist finance’, *Environment and Planning* vol.21 (2003) 514-532.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Anna Lindley, ‘Between ‘Dirty Money’ and ‘Development Capital’: Somali Money transfer infrastructure under global scrutiny’, *African Affairs* 108:433 (2009) 519-539.

¹⁵ Cindy Horst e.a., ‘Private money, public scrutiny? Contrasting perspectives on remittances’, *Global Networks* 14:4 (2014) 514-532.

migranten in Noorwegen, aan het begin van de jaren 2000. Horst e.a. concluderen dat de geldovermakingen binnen drie verschillende kaders worden besproken in Noorwegen: (1) als obstakel voor de integratie, (2) als bijdrage aan de ontwikkeling in het land van herkomst, en (3) als onderdeel van terrorisme. Het onderzoek van Horst e.a. vormt een belangrijke basis voor dit onderzoek. Deze scriptie levert een aanvulling gezien het de Nederlandse situatie onderzoekt en de verandering van beeldvorming in historisch perspectief plaatst.

Bij dit korte overzicht van de historiografie moeten enkele kanttekeningen worden geplaatst. De eerste is dat het perspectief van de Wereldbank zich richt op migratie en de rol van remittances wereldwijd, maar dat het perspectief van terrorisme vooral gericht is op de Islamitische delen van de wereld. Geldovermakingen en economische banden zijn natuurlijk een veel universeler fenomeen dan enkel dat. Eenzelfde kanttekening kan worden gemaakt bij het idee van transnationalisme dat in de Nederlandse context vooral wordt verbonden aan de grote groepen arbeidsmigranten van Turkse en Marokkaanse herkomst. In Nederland waren er echter ook altijd migranten uit andere delen van de wereld. Voorbeelden hiervan zijn de grote aantallen Surinaamse migranten in de jaren zeventig, grote groepen vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië in de jaren negentig, en na de eeuwwisseling arbeidsmigranten uit Oost-Europa. Zoals we ook later zullen zien, spelen echter vanaf de jaren zeventig de migranten uit Marokko en Turkije en hun nakomelingen de hoofdrol in het politieke discours over migratie. Dit onderzoek gaat over het politieke discours en de focus in het onderzoek komt daarmee op deze Marokkaanse en Turkse groepen te liggen. Hoewel andere migrantengroepen natuurlijk van belang zijn in het grotere debat over migratie, transnationalisme en geldovermakingen, zullen deze enkel worden benoemd als er een specifieke afwijking is in het debat.

Deze scriptie onderscheidt zich van eerdere werken omdat het specifiek voor de Nederlandse situatie onderzoekt hoe geldovermakingen van migranten en dus hun economische banden met het thuisland worden gezien in het publieke en politieke debat, hoe deze houding verandert en waarom. Waar eerder onderzoek over de Nederlandse situatie zich wel heeft gericht op het bredere fenomeen transnationalisme, is er nog geen onderzoek naar de kijk op enkel deze economische kant.

Theoretisch kader

De discussie over de economische kant van migratie veranderde in de loop van de besproken periode een aantal keren van karakter. De feitelijke situatie veranderde echter niet zodanig dat dit aanleiding gaf voor zulke wijzigingen in de discussie. Migranten hadden altijd ten minste ten dele economische motieven om te migreren en ze hielden altijd economische banden met hun land van herkomst. De veranderingen in het debat moet daarom in veranderende politieke en theoretische factoren worden gezocht. In deze studie zijn zes factoren geïdentificeerd die (potentieel) kunnen bijdragen en verklaren 'hoe' en 'waarom' het publieke en politieke debat rondom de economische banden van migranten met hun thuisland veranderde.

De eerste mogelijke verklaring voor de verschuivingen binnen het debat is de politisering van migratie en integratie. Deze politisering is beschreven door Erik Snel en Peter Scholten en op het gebied van transnationalisme verder uitgewerkt door Nadia Bouras.¹⁶ Snel en Scholten beschrijven in hun onderzoek de veranderende visie op immigratie en immigranten en het veranderende beleidsperspectief rondom integratie.¹⁷ In de jaren '60 en '70 werd voornamelijk gehandeld vanuit de terugkeergedachte. Dit veranderde in de jaren '80 toen langzaam de gedachte de overhand kreeg dat migranten in Nederland niet zouden terugkeren naar het thuisland. Wel bleef het idee dat immigratie als fenomeen nog tijdelijk was. In de jaren '90 sloeg ook dit laatste punt om en begon men te handelen vanuit een integratiebeleid. Binnen dit integratiebeleid werd van migranten in Nederland verwacht dat zij op sociaal-economisch vlak participeerden in de maatschappij. Na 2002 kwam er meer accent te liggen op de culturele aanpassing van migranten.¹⁸ Bouras stelt dat het beleid dat de overheid formuleerde ter bevordering of ontmoediging van banden met het herkomstland vaak onvoorziene gevolgen had en nauw samenhang met de veranderde perspectieven op migratie. In haar proefschrift beschrijft zij dat tot aan de jaren negentig banden met het herkomstland aangemoedigd werden door de Nederlandse overheid.¹⁹ Er was sprake van een positieve benadering, wat verband hield met het idee van tijdelijkheid

¹⁶ Erik Snel en Peter Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama: integratie als hardnekkig beleidsprobleem', in: M. Arentsen en W. Trommel eds., *Moderniteit en Overheidsbeleid: hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken* (Bussum 2005), 155-185; Bouras, *Het land van herkomst*, 60.

¹⁷ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama'.

¹⁸ Ibidem, 177.

¹⁹ Bouras, *Het land van herkomst*, 60.

beschreven voor Snel en Scholten.²⁰ Vanaf de jaren negentig werden de banden met het land van herkomst steeds meer als een belemmering voor de integratie gezien.²¹ Het onderzoek van Snel en Scholten en van Bouras kunnen mogelijk het antwoord op hoofdvraag van deze scriptie verklaren omdat zij de veranderingen weergeven in het grotere debat waarbinnen de hoofdvraag valt. Vooral de toevoeging van Bouras laat zien hoe het debat over transnationalisme, waarvan economische banden een onderdeel zijn, zich ontwikkelde. Binnen deze scriptie zal worden getoetst of de beeldvorming over economische banden met het land van herkomst diezelfde lijn volgt.

Geldovermakingen binnen de migratie-ontwikkelingsnexus zijn een tweede mogelijke verklaring. Al zijn geldovermakingen slechts één element binnen deze nexus, ze spreken beleidsmakers aan die in neo-liberale contexten opereren.²² Geldovermakingen kunnen als particulier initiatief worden gebruikt voor ontwikkelingseffecten op manieren die niet afhankelijk zijn van overheidsingrijpen.²³ Belangrijk onderzoek hiernaar is gedaan door Hein de Haas. Vanaf het begin van de jaren zeventig sloeg het optimisme tegenover migratie en ontwikkeling steeds verder om naar een negatief beeld. Dit kwam vanuit nieuwe, (historisch) structuralistische, denkbeelden uit de sociale wetenschappen. Hieraan werd het idee ontleend dat migratieproblemen onderontwikkeling in stand hielden of zelfs versterkten. Hieraan verbonden was het idee dat geldovermakingen van migranten voornamelijk uitgegeven werden aan *conspicuous consumption* en *consumptive investments* (waaronder bijvoorbeeld huizen in het land van herkomst).²⁴ Het valt op dat deze denkbeelden zich voornamelijk richtten op de visie van de 'bestemmingslanden' van migratie. Uit het perspectief van landen van herkomst, zoals Marokko en de Filipijnen, waren geldovermakingen enkel een positief fenomeen en een belangrijk deel van het nationaal inkomen. Volgens Hein de Haas veranderden de opvattingen toen in de jaren tachtig en negentig nieuwe denkbeelden van *the new economics of labour migration* (NELM) steeds prominenter werden. NELM bood een subtielere kijk op migratie en ontwikkeling door te stellen dat migratie een *household decision* was en dat economische risico's van het

²⁰ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama', 8.

²¹ Bouras, *Het land van herkomst*, 60.

²² Matt Bakker, 'Mexican migration, transnationalism, and the re-scaling of citizenship in North America', *Ethnic and Racial Studies* 34:1 (2011) 1-19, aldaar 9.

²³ Horst e.a., 'Private money, public scrutiny?', 521.

²⁴ De Haas, 'Remittances, Migration and Social Development. A Conceptual Review of the Literature', 5.

huishouden konden worden verkleind door migratie. NELM-academici kwamen ook met het idee dat migratie belangrijk is voor het aantrekken van investeringskapitaal in de landen van herkomst; het standpunt vanuit de jaren '70 en '80 over geldovermakingen veranderde hiermee.²⁵ Na 2001, stelt De Haas, is er een heropleving van het optimisme over migratie en ontwikkeling, al werd het immigratiebeleid in veel landen strenger. De belangstelling voor geldovermakingen en ontwikkeling die na 2001 is gestegen, komt mede door de constatering dat de waarde van geldovermakingen aan ontwikkelingslanden de waarde van officiële ontwikkelingshulp (ODA) had overtroffen.²⁶ Deze veranderende opvattingen uit het wetenschappelijke debat over migratie en ontwikkeling kunnen grote invloed hebben op zowel het politieke en publieke debat. Hierbij moet worden opgemerkt dat het wetenschappelijke debat enkel kijkt naar de positieve dan wel negatieve houding vanuit het perspectief van de vestigingslanden.

Een derde mogelijke verklaring is de aandacht voor terrorisme in de nasleep van 9/11.²⁷ De aanslagen in New York en Washington hebben veel veranderingen teweeggebracht in het volledige debat over migratie, maar ook specifiek veel effect gehad op het debat rondom economische banden van migranten met hun land van herkomst. Veel aandacht ging naar het gebruik van de geldtransferkanalen en de mogelijkheid dat deze een verband hadden met terrorisme, witwassen en andere criminele activiteiten. Op internationaal niveau zijn sinds 2001 ook verschillende wijzigingen in regelgeving doorgevoerd, zoals die van de *Financial Action Task Force* (FATF), die zich richtten op het vaststellen van internationale normen en meer controle en toezicht op transacties binnen de geldtransferkanalen.²⁸

Een vierde mogelijke verklaring is het belang van genderrollen binnen transnationalisme, beschreven door Bouras. In haar dissertatie beschrijft zij dat mannen en vrouwen vanuit de samenleving verschillende verwachtingen en rollen opgelegd krijgen, waardoor de invulling die zij geven aan hun banden met het land van herkomst anders zullen zijn.²⁹ De verhouding van de aantallen mannen en vrouwen binnen

²⁵ Ibidem, 6.

²⁶ Horst e.a., 'Private money, public scrutiny?', 521.

²⁷ Ibidem, 517; Frank N. Pieke, Nicholas van Hear en Anna Lindley, 'Beyond control? The mechanics and dynamics of 'informal' remittances between Europe and Africa', *Global Networks*, 7:3 (2007) 348–366, aldaar 349.

²⁸ Lindley, 'Between 'Dirty Money' and 'Development Capital', 531.

²⁹ Bouras, *Het land van herkomst*, 36.

migrantengemeenschappen in Nederland zijn door de tijd heen sterk veranderd. Waar tot halverwege de jaren zeventig voornamelijk mannelijke arbeidskrachten naar Nederland migreerden, werd dit veel meer gelijkgetrokken met de komst van gezinshereniging. Deze veranderde samenstelling kan, volgens Bouras, verklaren dat de motieven om geld terug te sturen hiermee veranderen waardoor het debat over de overmakingen ook verandert.

Een vijfde mogelijke verklaring is een direct gevolg van de houding van het land van herkomst. Een belangrijk voorbeeld hiervan is de houding van de Marokkaanse regering, die vanaf het begin van de emigratie heeft geprobeerd de migrantengemeenschap in Europa sterk te controleren. De Marokkaanse staat sprak alle Marokkaanse migranten direct aan als zijn 'onderdanen' en ontmoedigde tot het begin van de jaren negentig hun actieve integratie in de landen van vestiging. Een belangrijke reden hiervoor is dat de integratie van migranten werd gezien als een bedreiging voor de geldstromen naar Marokko.³⁰ Hoe het land van herkomst zich opstelde richting migranten had niet enkel grote invloed op de hoeveelheid aan geldstromen, maar ook op hoe er vanuit het vestigingsland naar die band gekeken werd.

Een laatste mogelijke verklaring heeft betrekking op de houding in het land van vestiging. Zowel in academische studies als in beleidsdebatten, hebben verbanden tussen geldovermakingen en integratie veel aandacht gekregen.³¹ Veel politieke discussie berust op de veronderstelling dat geldovermakingen, als manifestatie van transnationale banden, de integratie belemmeren.³² Aangenomen wordt dat transnationale banden van migranten het gevoel van nationale verbondenheid in het land van vestiging ondermijnen. Een voorbeeld dat door Cindy Horst e.a. wordt aangehaald is dat Marokkanen en Turken in Nederland met een dubbele nationaliteit als ontrouw aan hun vestigingsland worden beschouwd en dus niet volledig geïntegreerd. Veel debatten berusten nog op het idee van één nationale loyaliteit.³³ Transnationale banden, waarvan overmakingen een onderdeel zijn, maken het plaatje ingewikkelder. De aanname dat geldovermakingen en integratie noodzakelijkerwijs afbreuk aan elkaar doen, maakt het moeilijk om de twee als parallelle processen te zien, die al dan niet op elkaar inwerken. Het publieke debat over geldovermakingen en integratie legt de

³⁰ Hein de Haas en Roald Plug, 'Cherishing the Goose with the Golden Eggs: Trends in Migrant Remittances from Europe to Morocco 1970-2004', *International Migration Review* 40:3 (2006) 603-634, aldaar 610.

³¹ Horst e.a., 'Private money, public scrutiny?', 524.

³² Erik Snel, Godfried Engbersen en Arjen Leerkes, 'Transnational involvement and social integration', *Global Networks* 6:3 (2006) 285-308.

³³ Horst e.a., 'Private money, public scrutiny?', 524.

spanningen bloot tussen de mobiliteit en verwevenheid van mensen en de begrenzing van staten.³⁴

Hier hangt het idee van een economische dreiging door geldovermakingen van migranten voor de integratie in Nederland mee samen. In het begin van deze inleiding was deze angst al terug te zien in het citaat van Eberhart van der Laan, die aanvoerde dat migranten zoveel geld overmaakten naar hun herkomstland dat ze in Nederland in armoede moesten leven. Het kwam duidelijk naar voren dat er een aanname is dat geld dat migranten overmaken naar het land van herkomst, geld is dat niet hier kan worden uitgegeven. Dit had als direct gevolg dat veel arbeidsmigranten een zwakke economische positie in Nederland hadden. Zoals Nadia Bouras deze economische dreiging beschreef werd 'hun' armoede 'ons' probleem'.³⁵

De invloed van bovenstaande factoren zullen binnen deze scriptie worden getoetst aan de hand van een onderzoek van zowel politieke als publieke bronnen.

Materiaal en Methode

De periode 1973-2010 is gekozen vanwege de bestaande theorieën over de veranderingen in beleid en in de academische wereld. Dit onderzoek hanteert een lange onderzoeksperiode, wat het mogelijk maakt continuïteit en veranderingen in kaart te brengen. De verschillende deelvragen worden elk per hoofdstuk behandeld binnen één tijdsperiode. De periodes zijn opgedeeld in 1973-1990; 1990-2001; en 2001-2010. Aan het begin van elk hoofdstuk wordt kort de maatschappelijke context van de onderzoeksperiode geschetst.

Het onderzoek in deze scriptie bestaat uit twee delen. Allereerst een studie naar de politieke beeldvorming over de economische banden van migranten met hun land van herkomst. Het doel is om inzicht te krijgen in de doorlopende ideologische opvattingen binnen de politiek. Als belangrijkste bronnen zijn hiervoor de partijprogramma's tussen 1973 en 2010 gebruikt. In deze periode hebben in totaal elf Tweede Kamerverkiezingen plaatsgevonden. Er is een selectie tussen de partijprogramma's gemaakt door te kijken naar de partijen die tijdens de onderzochte verkiezing daadwerkelijk een zetel, en daarmee vertegenwoordiging, in de Tweede Kamer behaalden. Dit leverde 111 programma's

³⁴ Ibidem.

³⁵ Bouras, *Het land van herkomst*, 14.

partijprogramma's op om verder te analyseren. Omdat de (economische) banden van migranten met het land van herkomst nooit een hoofdonderwerp binnen verkiezingen geweest zijn, zijn de onderzochte passages binnen de programma's vaak enkele paragrafen lang. Ook staat de meeste informatie versnipperd door de tekst waarin de meeste informatie terug te vinden was onder kopjes over 'ontwikkelingssamenwerking' en 'migratie en asiel'.

De aanpak van het onderzoek naar de partijprogramma's is geïnspireerd op het onderzoek van Alfonso Fermin.³⁶ In navolging van Fermin zal deze scriptie zich richten op het reconstrueren van de referentiekaders vanuit de tekst zelf.³⁷ Het onderzoek heeft een top-down benadering en vertrekt vanuit de veronderstelling dat binnen het politieke discours over (economische) banden van migranten met hun land van herkomst er een centrale rol is weggelegd voor (een deel van de) vijf eerder genoemde noties, of juist hun tegenhangers³⁸. Deze vijf noties zijn: de bijdrage aan ontwikkeling, het ondersteunen van terroristische netwerken, de verwachtingen van genderrollen, steun vanuit het land van herkomst, en de problematisering van de banden met betrekking tot de integratie. Er wordt voor deze scriptie een inductieve onderzoeksmethode gehanteerd die gericht is op het reconstrueren van de referentiekaders ofwel perspectieven van politieke partijen inzake het beleid gericht op economische banden met het land van herkomst. In politieke vocabulaires zijn feit en waarde met elkaar verweven. Binnen de visies op de banden van migranten in Nederland met hun land van herkomst kan een onderscheid worden gemaakt tussen: (a) de doelstelling of richtinggevende normen, waarden en idealen voor de gewenste uitkomst, (b) de problematisering van de feitelijke situatie, en (c) de strategieën om – uitgaande van de feitelijke, als problematisch ervaren situatie – de doelstellingen dichterbij te brengen.³⁹ De noties die in deze scriptie worden getoetst kunnen aan de hand van zowel doelstellingen, probleemdefinities als strategieën gehanteerd worden.

Schema 1. Enkele voorbeelden van doelstellingen, probleemdefinities en strategieën inzake de belangrijkste noties voor deze scriptie.⁴⁰

³⁶ Alfonso Maria Eugenio Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995* (Proefschrift Universiteit Utrecht, Amsterdam 1997).

³⁷ Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977*.

³⁸ Naast directe tegenhangers, kan dat in sommige gevallen ook het niet benoemen als tegenhanger worden gezien.

³⁹ Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid*, 13.

⁴⁰ Naar voorbeeld van: Fermin, *Nederlandse Politieke Partijen over minderhedenbeleid*, 13.

X	Migratie-ontwikkeling	Terrorismedinanciering	Genderrollen	Land van herkomst	Integratie
Doelstelling	Migranten moeten terug naar het land van herkomst	Terrorisme tegengaan	Een goede economische en sociale status	Geld binnenhalen van emigranten	Migranten integreren in Nederlandse samenleving
Probleem	Geen vrijwillige terugkeer	Migrantennetwerken financieren terroristen	Statusverlies door migratie	Banden met het herkomstland verminderen	Ze geven hun geld uit in het land van herkomst dus participeren niet
'Oplossing'	Geldovermakingen als ontwikkelingssamenwerking aanmoedigen	Aan banden leggen van netwerken	Overmakingen naar land van herkomst voor behoud goede status	Zorgen dat verbinding blijft	Aan banden leggen van verbintenis met land van herkomst

Het onderzoek naar partijprogramma's heeft het voordeel dat het documenten zijn waarvan met zekerheid kan worden gezegd dat het de officiële standpunten van politieke partijen weergeeft. Hierdoor is het een betrouwbare bron om de ideeën van politieke partijen te achterhalen. Daarnaast zijn het documenten waarmee de kiezer moet worden overtuigd om op de partij te stemmen. Het kan daarom worden aangenomen dat de partijen denken dat wat er geschreven staat, de kiezers kan overtuigen. Een nadeel dat dit met zich meebrengt is echter dat het ware standpunt van een partij pas volledig tot uiting kan komen buiten de verkiezingsprogramma's om. Om deze tekortkoming aan te vullen is er binnen het politieke onderzoek voor gekozen om ook informatie uit enkele nota's en handelingen mee te nemen. Ook hierin staan uitingen van zowel kabinet als partijen. De selectie van deze politieke bronnen is gemaakt aan de hand van periode en belangrijke momenten binnen het debat.

Als aanvulling op het onderzoek naar het politieke discours is een krantenonderzoek uitgevoerd. Voor de eerste periode tot 1990 is de online database *Delpher*⁴¹ gebruikt om informatie te verzamelen. Voor de twee latere perioden is het onderzoek platform *NexisUni*⁴² gebruikt. Om de selectie aan bronnen zo specifiek mogelijk te maken, is er voornamelijk gebruik gemaakt van het zoeken in combinaties van twee zoektermen. Voor de verschillende perioden leverde dat de volgende resultaten op:

⁴¹ <https://www.delpher.nl/>

⁴² <https://www.lexisnexis.nl/research/nexis-uni>.

Schema 2. Hits per zoekterm voor elke krant met percentages, periode 01-01-1973 tot 31-12-1989.

Naam krant	Integratie + banden		Land van herkomst' + ontwikkeling		Terrorisme financiering		Kinderbijslag + buitenland		Terugkeerpremie	
	De Telegraaf	19	4,2%	25	4,2%	9	11,7%	89	13,8%	2
De Volkskrant	102	22,5%	122	20,7%	11	14,3%	133	20,6%	6	17,6%
Het Parool	38	8,4%	38	6,4%	6	7,8%	80	12,4%	8	23,5%
NRC Handelsblad	225	49,6%	282	47,8%	36	46,8%	142	22,0%	5	14,7%
Algemeen Dagblad	24	5,3%	61	10,3%	6	7,8%	113	17,5%	6	17,6%
Trouw	46	10,1%	62	10,5%	9	11,7%	89	13,8%	7	20,6%
Totaal	454	100%	590	100%	77	100%	646	100%	34	100%

Bron: <https://www.delpher.nl/nl/kranten/>⁴³

Schema 3. Hits per zoekterm voor elke krant met percentages, periode 01-01-1990 tot 31-12-2000.

Naam krant	Integratie + banden		Land van herkomst' + ontwikkeling		Terrorisme financiering		Kinderbijslag + buitenland		Terugkeerpremie	
	De Telegraaf	4	0,6%	2	0,8%	1	1,3%	4	1,4%	0
De Volkskrant	90	14,3%	45	17,8%	14	18,7%	53	19,1%	1	8,3%
Het Parool	84	13,3%	40	15,8%	4	5,3%	45	16,2%	0	0,0%
NRC Handelsblad	302	47,9%	77	30,4%	31	41,3%	87	31,4%	2	16,7%
Algemeen Dagblad	48	7,6%	33	13,0%	12	16,0%	47	17,0%	3	25,0%
Trouw	102	16,2%	56	22,1%	13	17,3%	41	14,8%	6	50,0%
Totaal	630	100%	253	100%	75	100%	277	100%	12	100%

Bron: [LexisNexis.nl/research/nexis-uni.](https://www.lexisnexis.nl/research/nexis-uni/)⁴⁴

Schema 4. Hits per zoekterm voor elke krant met percentages, periode 01-01-2001 tot 31-12-2010.

Naam krant	Integratie + banden		Land van herkomst' + ontwikkeling		Terrorisme financiering		Hawala		Kinderbijslag + buitenland		Terugkeerpremie	
	De Telegraaf	72	9,0%	18	5,8%	108	10,7%	4	7,7%	42	11,8%	1
De Volkskrant	178	22,1%	72	23,2%	204	20,2%	8	15,4%	73	20,5%	4	21,1%
Het Parool	89	11,1%	30	9,7%	82	8,1%	12	23,1%	45	12,6%	1	5,3%
NRC Handelsblad	260	32,3%	98	31,6%	287	28,4%	15	28,8%	91	25,6%	4	21,1%

⁴³ De zoekopdrachten zijn via de gelinkte Delpher-website te vinden door de onderzoeksperiode en zoekterm in te vullen.

⁴⁴ De zoekopdrachten zijn via de gelinkte Nexis-Uni website te vinden door de onderzoeksperiode en zoekterm in te vullen.

Algemeen												
Dagblad	54	6,7%	24	7,7%	112	11,1%	4	7,7%	69	19,4%	3	15,8%
Trouw	151	18,8%	68	21,9%	216	21,4%	9	17,3%	36	10,1%	6	31,6%
Totaal	804	100%	310	100%	1009	100%	52	100%	356	100%	19	100%

Bron: LexisNexis.nl/research/nexis-uni.⁴⁵

Uit de gevonden artikelen is een selectie gemaakt. Deze selectie was allereerst gebaseerd op het weglaten van zo veel mogelijk artikelen die enkel feitelijk van aard waren. Hierna is de selectie nauwer gemaakt door de artikelen te kiezen die gericht waren op de Nederlandse situatie. Hiermee viel een groot deel van het gevonden materiaal af. Van de 5598 gevonden artikelen zijn hieruit 398 geselecteerd waarvan een klein deel direct geciteerd is in deze scriptie.

Voor het onderzoek zijn zes verschillende kranten gebruikt: *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf*, *de Volkskrant*, *Het Parool*, *NRC Handelsblad* en *Trouw*. De keuze voor de kranten heeft verschillende redenen. *Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *Trouw* zijn allen kwaliteitskranten. Toch hebben de vier kranten een andere achtergrond en is het interessant om ze naast elkaar te bestuderen. *NRC* is van oudsher een liberale krant.⁴⁶ Opvallend binnen dit onderzoek is dat *NRC Handelsblad* verreweg de meeste artikelen opleverde. De verklaring hiervoor is te vinden in het feit dat de krant, zeker over politieke debatten en vergaderingen, relatief veel feitelijke artikelen publiceerden. *Trouw* was een protestantse krant en *de Volkskrant* begon als een katholieke krant.⁴⁷ Deze laatste werd vanaf de jaren zestig steeds meer gezien als 'de stem van progressief Nederland'.⁴⁸ *Algemeen Dagblad* was in eerste instantie ontstaan als zusterkrant van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, maar werd vanaf 1979 een landelijke krant.⁴⁹ Gezien het in het debat over migranten interessant is om een krant die zich specifiek richt op de grote steden te betrekken, is ook *Het Parool*, als Amsterdamse krant, in het onderzoek betrokken. De laatste krant binnen het onderzoek is *De Telegraaf*, vanwege het hoge aantal

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Regina van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant: de ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Proefschrift Universiteit Leiden, Amsterdam 2012), 309.

⁴⁷ Co Welgrave, *Typisch Trouw. Een autobiografie van de redactie* (Amsterdam 2002) 9.

⁴⁸ 'Ondertitel "katholiek dagblad" weggelaten. 'De Volkskrant' opende nieuwbouw', *Limburgsch Dagblad* (27-09-1965).

⁴⁹ Jan van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005) 83.

sensatieberichten ook wel gezien als ‘populaire krant’.⁵⁰ Daarbij valt op dat *De Telegraaf* relatief weinig artikelen publiceert binnen de zoekopdracht.

Deze scriptie kan geen uitspraken doen over het gehele politieke, dan wel publieke discours. Het gebruikte bronmateriaal is daarvoor te beperkt. Het politieke discours wordt voor een belangrijk deel bijvoorbeeld bepaald in ‘achterkamergesprekken’ en zijn debatten altijd uitgebreider dan kan worden weergegeven in de gebruikte bronnen. Ook is het onderzoek naar het publieke debat vele malen breder dan krantenanalyse. Het debat wordt ook gevormd door radio en televisie, maar bijvoorbeeld ook door gesprekken en discussies die mensen in privé- en publieke ruimte met elkaar hebben. Al zal het nooit het volledige debat vatten, toch kan het een duidelijk overzicht geven van de veranderingen door de tijd heen.

⁵⁰ Piet Bakker en Otto Scholten, *Communicatiekaart van Nederland. Overzicht van media en communicatie* (7e herziende druk; Amsterdam 2009) 19.

De beeldvorming gedurende 1973-1990

1.1 Politieke en maatschappelijke context

Om een beter begrip te krijgen van het onderzoek naar het politieke en publieke debat tussen 1973 en 1990 wordt kort de politieke en maatschappelijke context beschreven. Onderstaand schema geeft een overzicht van de voor dit onderzoek relevante ministers en staatssecretarissen in de eerste onderzoeksperiode. In de jaren zeventig werd de politiek voornamelijk gekleurd door het linkse kabinet Den Uyl. Aan het einde van de jaren zeventig werd Dries van Agt van de KVP⁵¹ minister-president. Het was onder zijn tweede kabinet – dat maar acht maanden standhield – dat het ministerie van Sociale Zaken werd omgedoopt in het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). Joop den Uyl, (PvdA), die minister van SZW werd, wilde met deze aanpassing illustreren dat de bestrijding van werkloosheid hoog op zijn agenda stond.⁵² Voor het grootste deel van de jaren tachtig werd Nederland geregeerd door drie opeenvolgende kabinetten Lubbers.

Schema 5. Overzicht van voor dit onderzoek relevante ministers en staatssecretarissen 1973-1994.

Kabinet den Uyl 1973-1977			
Functie	Naam	Partij	Ambtstermijn
Minister van Sociale Zaken	Boersma	KVP	73-'77
Minister voor Ontwikkelingssamenwerking	Pronk	PvdA	73-'77
Staatssecretaris van Justitie	Glastra van Loon	D'66	73-'75
	Zeevalking	D'66	75-'77
Kabinet Van Agt (I, II, III) 1977-1982			
Minister van Sociale Zaken (en Werkgelegenheid)	Albeda	CDA	77-'81
	Den Uyl	PvdA	81-'82
Minister voor Ontwikkelingssamenwerking	De Koning	ARP/CDA	77-'81
	Van Dijk	CDA	81-'82

⁵¹ In 1980 fuseerde de KVP samen met de CHU en ARP tot het CDA.

⁵² D.P. Rigter e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid* (Den Haag 1995) 340.

Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	D'Ancona	PvdA	81-'82
Staatssecretaris van Justitie	Haars	CDA/CHU	77-'81
	Scheltema	D'66	81-'82
Kabinet Lubbers (I, II, III) 1982-1994			
Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	De Koning	CDA	82-'89
	De Vries	CDA	89-'94
Minister voor Ontwikkelingssamenwerking	Schoo	VVD	82-'86
	Bukman	CDA	86-'89
	Pronk	PvdA	89-'98
Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	Kappeyne van de Coppello	VVD	82-'86
	De Graaf	CDA	86-'89
Staatssecretaris van Justitie	Korte van Hemel	VVD	82-'89

Deze periode werd gekenmerkt door de recessie en herstructurering van de Nederlandse economie, die zich langzaam richting een postmoderne, servicegerichte en op kennis gebaseerde economie ontwikkelde.⁵³ In deze economisch zwakke periode, waar in 1973 de oliecrisis een einde maakte aan een tijdperk van economische groei, nam het aantal migranten juist hard toe. Het aantal Turken in Nederland groeide van 7286 in 1965 naar 42.300 in 1977 en het aantal Marokkanen van 5497 in 1965 naar 29.125 in 1977.⁵⁴ De economische crisis had een groot effect op de werkloosheidscijfers. Halverwege de jaren 1970 schommelde dit rond de 200.000 personen, in totaal zo'n 5% van de beroepsbevolking. Met een piek in de werkloosheid in de jaren tachtig bleef dit aan het einde van dit decennium hangen rond 400.000 werklozen.⁵⁵ De WRR omschreef het aandeel van buitenlandse werknemers in deze werkloosheidscijfers in 1979 nog niet als verbazingwekkend hoog en 'in ieder geval minder hoog dan die van autochtone

⁵³ Ernst Spaan, Ton van Naerssen en Felicitas Hillman, 'Shifts in European Discourses on Migration and Development', *Asian and Pacific Migration Journal* 14:2 (2005) 35-69, aldaar 48.

⁵⁴ Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam 2018) 130.

⁵⁵ Tesseltje de Lange, Staat, markt en migrant. De regulering van arbeidsmigratie naar Nederland 1945-2006 (Proefschrift Radboud Universiteit, Hoofddorp 2007) 175.

Nederlanders'.⁵⁶ In de jaren tachtig veranderde dit echter. De werkloosheid onder Turken en Marokkanen groeide in 1989 naar zo'n 40% van de beroepsbevolking, terwijl die van Surinamers en Antillianen gemiddeld rond de 25% lag. De werkloosheid onder 'autochtone Nederlanders' lag toen op 13% van de beroepsbevolking.⁵⁷

De verschuiving van hoge werkgelegenheid in de industriële sector, naar meer werkgelegenheid in de dienstverlening was een belangrijke oorzaak voor deze hoge werkloosheid. De nieuwe werkgelegenheid vroeg om steeds meer geschoolde werknemers. Buitenlandse werknemers waren in de jaren zestig en zeventig voornamelijk naar Nederland gekomen als ongeschoolde arbeiders om in de industrie te werken. Omdat hun scholingsniveau vaak laag was, was het lastig was deze arbeiders in te zetten in andere sectoren.

Deze hoge werkloosheidscijfers maakten dat het debat in de Nederlandse politiek en media zich in deze periode vooral richtte op de positie van vreemdelingen die al in Nederland verbleven. Tot het midden van de jaren tachtig was het dominante discours in politiek en media dat Nederland geen immigratieland was en dat ook niet moest worden.⁵⁸ De Nederlandse regering betoogde dat langdurige vestiging van arbeidsmigranten niet moest worden aangemoedigd en voerde een restrictief immigratiebeleid.⁵⁹ Ook ondersteunde de regering (financieel) degenen die wilden terugkeren naar hun land van herkomst. Deze ondersteuning werd opgezet in de vorm van de 'terugkeerbonus': een financiële compensatie van 5000 gulden voor diegenen die terugkeerden. Een tweede regeling voor de bevordering van remigratie was de financiering van terugkeerprojecten, waarmee de overheid hoopte de behoefte en noodzaak voor migratie weg te nemen. Tussen 1973 en 1977 werd het onderzoeksproject, ook wel bekend als het REMPLOD-onderzoek, uitgevoerd. Het doel van dit onderzoek was nagaan hoe remigranten een bijdrage konden leveren aan de ontwikkeling van hun herkomstland. Een van de conclusies hieruit was dat een verbeterde economische infrastructuur in het herkomstland een massale terugkeer zou kunnen stimuleren.⁶⁰

⁵⁶ WRR, *Alloctonenbeleid* (Den Haag 1989), 77.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama', 12.

⁵⁹ Nadia Bouras, 'Shifting perspectives on transnationalism: analysing Dutch political discourse on Moroccan migrants' transnational ties, 1960-2010', *Ethnic and Racial Studies* 36:7 (2013) 1219-1231, aldaar 1224.

⁶⁰ Hein de Haas, 'Migration and Development: A Theoretical Perspective', *International Migration Review*, 44:1 (2010) 227-264, aldaar 231.

In 1979 publiceerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) een rapport over 'etnische minderheden'. Het is ook vanaf dit moment dat de term 'etnische minderheden' het overnam van 'gastarbeiders', waarmee de permanente vestiging van (een deel) van de migrantengroepen werd erkend. Dit rapport pleitte ervoor de focus te weerleggen naar een actieve integratie van de etnische minderheden in Nederland. Toch werd met deze beleidsverandering nog niet afgestapt van de nadruk op het behoud van de eigen cultuur. Emancipatie van minderheden werd in de jaren tachtig een tweede belangrijk beleidsdoel. Hiermee werd ingezet op een sterke culturele identiteit en een groepsgewijze emancipatie, zo zouden minderheden zich succesvol moeten ontwikkelen in de Nederlandse samenleving.⁶¹

In zowel de jaren zeventig als tachtig lag het belang van de Nederlandse overheid dus bij de remigratie van migranten en daardoor (bedoeld of onbedoeld) bij het behoud van banden met het land van herkomst.⁶² Deze banden waren niet enkel sociaal-cultureel, maar ook economisch. De situatie voor Marokko, een belangrijk herkomstland voor veel Marokkanen in Nederland, wordt beschreven door Bouras⁶³: De (voornamelijk mannelijke) migranten stuurden geld en spullen terug naar familie in Marokko. De financiële verplichting die migranten hadden met het land van herkomst werd meer gevoeld door getrouwde mannen dan door jonge en ongebonden mannen. De belangrijkste activiteit om de verbinding sterk te houden was in deze periode een reis naar het herkomstland, waar vooral getrouwde mannen gebruik van maakten om familie te bezoeken. Bouras stelt dat de economische banden zich in deze periode beperkten tot het overmaken van geld. Investerings in eigen ondernemingen kwamen nog nauwelijks voor.⁶⁴ Deze banden werden vanuit de Nederlandse overheid verder ondersteund door de regeling rondom de kinderbijslag. In 1971 werd deze regeling zodanig veranderd dat de bijslag niet meer in handen van Marokkaanse Nederlanders terecht kwam, maar direct werd overgemaakt naar de Marokkaanse overheidsinstantie *Caisse Nationale de Sécurité Sociale*. De aanleiding voor deze verandering was de angst vanuit de Nederlandse overheid voor fraude met de kinderbijslag. Onder de Marokkaanse gemeenschap zelf werd dit gezien als een

⁶¹ Bouras, *Het land van herkomst*, 84.

⁶² Ibidem, 60

⁶³ Ibidem, 199.

⁶⁴ Ibidem, 199.

intimidatiecampagne vanuit de Marokkaanse overheid. Die zou, volgens de Marokkanen in Nederland, 30 procent van het geld – dat voortaan rechtstreeks naar de Marokkaanse overheid moest worden – overgemaakt afkomen.⁶⁵ De problemen rond deze kinderbijslagregeling verdwenen toen Marokkanen hun gezinnen naar Nederland lieten overkomen. Door het restrictieve immigratiebeleid van de overheid was na 1974 vrijwel alleen nog gezinsvormende en gezinsherenigende migratie mogelijk.⁶⁶ Deze gezinshereniging veranderde de demografische samenstelling van de migrantengroepen in Nederland, maar had ook een groot effect op de economische situatie van veel migranten. Omdat er voornamelijk mannen waren geworven, waren het vooral vrouwen (en kinderen) die in het kader van gezinsvorming of -hereniging naar Nederland kwamen. In 1972 bestond de bevolking van Marokkaanse afkomst in Nederland voor 3,9% uit vrouwen en 2,9% uit jongeren tot 21 jaar. In 1980 maakten vrouwen 35,5% van de Marokkaanse bevolkingsgroep uit, en jongeren tot 21 jaar 23,4%. Bij de Turkse groep was in 1980 43% vrouw en 25,7% onder de 21.⁶⁷

Onbedoeld werden migranten daarnaast door de Nederlandse overheid steeds verder gebonden aan Nederland door de regeling rondom gezinshereniging. Om hun gezin over te laten komen moest de gastarbeider een gezinswoning hebben.⁶⁸ Omdat de wachtlijsten voor grote woningen in de sociale huisvesting lang waren, bestond het risico dat het kind ouder was dan 18 voordat er een woonruimte beschikbaar kwam. Daarom kochten veel migranten huizen. Toen vervolgens de huizenmarkt instortte betekende dit dat, als zij zouden vertrekken uit Nederland, zij hun huis met verlies moesten verkopen en zichzelf verder in de schulden zouden steken. Dit versterkte voor veel migranten alleen maar verder de wil om in Nederland te blijven.⁶⁹

De rest van dit hoofdstuk richt zich op de politieke en publieke bronnen om het discours rondom deze economische banden verder te onderzoeken.

⁶⁵ Ibidem, 68.

⁶⁶ Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 272.

⁶⁷ Saskia Bonjour, *Grens en gezin. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009) 110, voetnoot 18.

⁶⁸ Herman Obdeijn, 'Er is werk in Holland', *Buitenlandse arbeidskrachten sinds 1945*, *Leidschrift: Migratie en acceptatie* (1995) 67-79, 72.

⁶⁹ Ibidem.

1.2 Het politieke debat

Het WRR-rapport 'etnische minderheden' van 1979 werd uitgebracht na een voorstudie van M.J.A. Penninx als inventariserende studie over het tot nu toe gevoerde overheidsbeleid ten aanzien van een aantal etnische minderheden in Nederland. De studie richtte zich op Molukkers, Surinamers en Antilianen en mediterrane buitenlandse werknemers.⁷⁰ Waar het advies vooral een belangrijk schakelmoment was in de gedachtegang binnen Nederland over de tijdelijkheid van het verblijf van migranten, werd hierin ook een belangrijk punt gemaakt met betrekking tot de economische banden die migranten behielden met hun land van herkomst. De conclusie die Penninx trok in zijn rapport was in lijn met het veranderde beleid dat Snel en Scholten schetsen⁷¹, namelijk dat er een veranderde veronderstelling van tijdelijkheid van migranten was: 'de samenleving als geheel (dus ook de 'meerderheid') zal zich op deze veranderde situatie moeten instellen'.⁷² In het onderzoek kwam naar voren dat deze gewijzigde situatie voor een belangrijk deel te maken had met transnationale banden, specifiek economische banden. Zo schreef Penninx dat er een merkwaardige paradox ontstond:

Juist de sterke binding met Marokko en de financiële verplichtingen ten opzichte van de achterblijvers leidt ertoe dat deze gezinnen (hoewel ze niet bewust gekozen hebben voor permanente vestiging) steeds langer in Nederland moeten blijven om aan deze financiële verplichtingen en de kosten van gezinsmigratie te kunnen voldoen, hetgeen zeer waarschijnlijk maakt dat ze wel voorgoed hier zullen blijven.⁷³

De veranderende samenleving was ook een thema binnen andere politieke bronnen. Zo lieten de partijprogramma's in deze periode een verschuiving van de belangen in de Nederlandse politiek zien. Interessant is dat de term 'migrant' pas op zijn vroegst in de teksten van 1986 voorkomt. Voor die periode werd enkel gesproken over 'buitenlandse werknemers'. Dit laat de duidelijk omslag zien in het idee van tijdelijkheid, naar een permanent verblijf van migranten. In de partijprogramma's ging het weinig over de duur van

⁷⁰ WRR, *Etnische Minderheden* (Staatsuitgeverij 1979).

⁷¹ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama, 12.

⁷² WRR, *Etnische Minderheden*, XXXIX.

⁷³ Rinus Penninx, *Etnische minderheden. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? Voorstudie door Rinus Penninx* (Staatsuitgeverij 1979), 112.

het verblijf van migranten, toch valt op, dat in de jaren zeventig al enkele passages terugkwamen waar men niet negatief staat over een eventueel langer verblijf van migranten in Nederland. Zo is te lezen in het programma van het CDA uit 1977 dat 'buitenlandse werknemers dient te worden toegestaan voor een langer verblijf in ons land te kiezen. Behandeling op voet van gelijkheid met Nederlandse werknemers'.⁷⁴

Vanaf de jaren zeventig werd binnen de Nederlandse politiek het belang van (arbeids)migratie en geldovermakingen voor de ontwikkeling in ontwikkelingslanden een groter thema. In een verslag van de Nota Buitenlandse Werknemers uit 1974 stond dat 'de ondergetekende [minister Boersma] van mening is dat de besteding van spaargelden van de betrokken buitenlandse werknemers een zaak is die in eerste instantie alleen henzelf aangaat. Wel is hij van mening, dat – bijvoorbeeld via volkskredietbanken – het voor de betrokkene aantrekkelijk moet worden gemaakt om de spaargelden produktief aan te wenden'.⁷⁵ Er zijn weinig officiële documenten die zo duidelijk aangeven dat het aan de migrant zelf was wat hij of zij met het verdiende geld deed. Deze zelfbeschikkingsgedachte kan worden gezien vanuit het idee van tijdelijkheid. In de jaren zeventig bestond het idee dat migranten uiteindelijk terugkeren naar het land van herkomst. Dat zij hier enkel zijn om hun werk uit te voeren en verder zelf mogen beslissen over wat zij met hun spaargelden doen past binnen deze gedachte. Met de veranderende visie op het idee van tijdelijkheid is te zien dat, ondanks de woorden uit de Nota van 1974, de Nederlandse politiek in de volgende jaren toch met steeds meer 'adviezen' en aanbevelingen komt over wat wel of niet goed zou zijn om te doen met dit geld. De politiek kreeg vanaf de jaren tachtig steeds meer het idee hier wat over te moeten zeggen, omdat migranten zouden blijven als onderdeel van de Nederlandse samenleving.

Uit de partijprogramma's van de jaren zeventig en tachtig kwam duidelijk de gedachtegang over de rol van migratie bij ontwikkeling naar voren. Allereerst heerste in deze periode sterk het idee dat de rol die 'het Westen' zou moeten spelen bij de ontwikkeling groot was. Een voorbeeld hiervan komt naar voren in het partijprogramma van de VVD uit 1977:

⁷⁴ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Niet bij brood alleen', 1977, 12.

⁷⁵ HTK 1974-1975, 10504, nr.12 Nota buitenlandse werknemers. Nota naar aanleiding van het eindverslag, 8.

Het tot ontwikkeling komen van de derde wereld is een uitdaging voor de westerse industrielanden. De ontwikkelingslanden zullen een markt zoeken voor hun producten en het westen krijgt grote afzetgebieden. Het Nederlandse bedrijfsleven moet die uitdaging aankunnen.⁷⁶

Los van de rol die de overheid zichzelf als westers land oplegde, ging het in veel gevallen ook over de rol van arbeidsmigranten bij deze ontwikkeling. Een belangrijk punt werd gemaakt in het gezamenlijke programma van de KVP, ARP en CHU die in 1972 schreven dat 'het verblijf van de buitenlandse werknemers mede dienstbaar gemaakt dient te worden aan de ontwikkeling van hun eigen land'.⁷⁷ Deze gedachte van ondersteuning aan het land van herkomst, werd versterkt door verschillende passages over de aanmoediging van de Nederlandse overheid voor het particulier ondersteunen van ontwikkelingslanden. Daarin ging het vaak over investeringen in het land van herkomst. In deze eerste periode werd niet alleen geschreven expliciet geschreven over de directe overmakingen van migranten, maar ook over investeringen van kleine ondernemingen. Toch verdienen de passages aandacht. Ze geven een duidelijk beeld van de houding van de overheid over het particulier initiatief in de ontwikkelingssamenwerking en het belang daarvan. Zo stelde het CDA in het partijprogramma uit 1977:

Ten aanzien van particuliere investeringen in ontwikkelingslanden door transnationale ondernemingen is het opstellen van een internationale code van gedragsregels noodzakelijk. [...] Investerings van kleinere dan transnationale ondernemingen verdienen aanmoediging.⁷⁸

Een soortgelijke passage uit het partijprogramma van de VVD uit datzelfde jaar:

Het particulier initiatief dient zoveel mogelijk te worden bevorderd en ingeschakeld waarbij de overheid stimulerend kan optreden. Het bedrijfsleven, particuliere

⁷⁶ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Vrijheid, werk, samenwerking', 1977, 31.

⁷⁷ KVP, ARP & CHU gezamenlijk Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Schets van beleid voor 1973 en volgende jaren', 1972, 17.

⁷⁸ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Niet bij brood alleen', 1977, 60.

organisaties en de individu zullen op deze wijze actief worden betrokken bij de problemen van de derde wereld.⁷⁹

De investeringen in de landen van herkomst zorgden voor een blijvende verbintenis met het land van herkomst. Het ondersteunen van deze verbintenis is in lijn met de stelling van Bouras dat banden met het herkomstland tot de jaren negentig werden aangemoedigd. De Nederlandse politiek had een positieve benadering tegenover deze banden.⁸⁰ Dit kwam ook doordat de terugkeer van migranten naar hun land van herkomst voor het Nederlandse kabinet een belangrijk punt op de agenda was. Het idee heerste dat de ontwikkeling van het land van herkomst ervoor kon zorgen dat men graag wilde terugkeren.

Ontwikkelingssamenwerking, in welke vorm dan ook, moest daarom gestimuleerd worden. Opvallend is dat deze gedachte niet overeenkomt met het wetenschappelijke perspectief op de migratie-ontwikkelingsnexus uit deze periode. Binnen dit perspectief stond men juist negatief tegenover de bijdrage van migratie aan de ontwikkeling van herkomstlanden en zou dit onderontwikkeling in stand houden.⁸¹ Toch is een beeld dat meer overeenkwam met de wetenschappelijke tendens van de jaren zeventig wel terug te vinden in deze periode. Zo kwamen vanuit zowel coalitiepartijen als oppositiepartijen vanaf de jaren tachtig steeds meer vragen op over de daadwerkelijke bijdrage van dit particuliere initiatief in de ontwikkeling van ontwikkelingslanden. In 1985 kwam het kabinet met de Nota Kwaliteit van de EG-hulpverlening, waarin het stelde dat de 'officiële ontwikkelingshulp slechts een fractie vormt van de kapitaalstromen waarover ontwikkelingslanden beschikken: een groot deel van de gelden komt uit particuliere bron. De schaarse hulpmiddelen zullen dan ook voornamelijk gericht moeten worden op arme landen'.⁸² Op deze nota kwamen verschillende reacties vanuit de Tweede Kamer. Zo stelde PvdA-Kamerlid Herfkens vragen over de daadwerkelijke bijdrage van deze particuliere investeringen:

Het is zo, blijkt uit het antwoord op die vragen, de minister bekend dat het uit tal van studies is gebleken, dat bijdragen van particuliere investeringen aan de

⁷⁹ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Vrijheid, werk, samenwerking', 1977, 33.

⁸⁰ Bouras, *Het land van herkomst*, 60.

⁸¹ De Haas, 'Remittances, Migration and Social Development. A Conceptual Review of the Literature', 4.

⁸² *HTK* 1984-1985, 18667, nr.2, 51.

betalingbalans van het betreffende ontwikkelingsland niet altijd positief zijn. [...] Zoals het er nu staat, is het alsof het bevorderen van particuliere investeringen altijd goed is. Dat is niet het geval.⁸³

Partijen die het sterkste leken vast te houden aan het belang van particulier initiatief, waren VVD en CDA. Hier moet opgemerkt worden dat het niet met zekerheid kan worden gesteld in hoeverre in de opvattingen van VVD en CDA ook terugzendingen en daarmee particuliere investeringen bedoeld werden. Zij richtten zich er tegelijkertijd ook niet tegen en zagen wel degelijk het belang voor de ontwikkeling van landen van herkomst. Zo stelde de heer Weisglas van de VVD dat 'zaken als internationale handel, particuliere investeringen, overdracht van technologie en commercieel kapitaal, enzovoorts, veel belangrijker zijn. De belangrijkste rol wordt onzes inziens zeer terecht gespeeld door het bedrijfsleven'.⁸⁴ Hiermee speelde de VVD niet alleen in op allerlei initiatieven die van belang waren voor de ontwikkeling van het land van herkomst, ook lieten zij hun liberale karakter zien door zich duidelijk positief uit te spreken over de rol van bedrijven. Het CDA volgde hierin de VVD:

Het bedrijfsleven is een onmisbare partner in het ontwikkelingsproces. Historisch gezien is ook de bijdrage van de handel en de particuliere investeringen daaraan vele malen groter dan de bijdrage van ontwikkelingssamenwerking.⁸⁵

De vragen die werden gesteld over de daadwerkelijke invloed van dit particulier initiatief, waren in navolging van het WRR-rapport van 1979.⁸⁶ Dit rapport ontkrachtte het idee dat ontwikkeling door arbeidsmigranten enorm werd geholpen. Ook de terugkeer van migranten zou volgens Penninx weinig bijdragen aan de ontwikkeling daar:

Hun [arbeidsmigranten] terugkeer levert geen bijdrage aan de ontwikkeling daar. Veel duidelijker traden op regionaal niveau de effecten van de geldstroom van overmakingen vanuit Europa op: inflatie (vooral ten koste van de minst daadkrachtige

⁸³ HTK 1984-1985, 18667 79^e vergadering: vaste commissie voor ontwikkelingssamenwerking, 19.

⁸⁴ HTK 1984-1985, 18503 56^e vergadering: vaste commissie voor ontwikkelingssamenwerking, 13.

⁸⁵ Ibidem, 21.

⁸⁶ WRR, *Etnische Minderheden*.

niet-migranten), speculatie en verscherping van sociaal-economische tegenstellingen. Het is vooral de dienstensector, die ruimschoots profiteert van de toegenomen kapitaalkrachtige vraag: zijn onstuimige groei is grotendeels gebaseerd op de geldstroom uit Europa (in 1974 maakten Turkse migranten via officiële kanalen alleen ruim 1,4 miljard US Dollar over vanuit Europa), maar die sector is voor zijn voortbestaan ook afhankelijk van het voortduren van die stroom.⁸⁷

De WRR leek hier dus de lijn van de wetenschappelijke boventoon te volgen:

geldovermakingen waren niet positief voor de ontwikkeling in de landen van herkomst. De Haas stelt dat de houding in het wetenschappelijke debat in de jaren tachtig veranderde en dat het idee opkwam van het aantrekken van investeringskapitaal in herkomstlanden.⁸⁸ Deze positievere houding zette zich ook in de politiek van de jaren tachtig door. Economische banden met het land van herkomst werden voornamelijk aangewezen als hulpmiddel voor de ontwikkelingslanden. Zo schreef de PvdA in haar partijprogramma van 1981 dat ‘partikuliere investeringen [in de Derde Wereld] worden gestimuleerd voorzover ze in overeenstemming zijn met het streven naar een NIEO’.⁸⁹ In datzelfde jaar kwamen soortgelijke teksten terug in het partijprogramma van de VVD, dat schreef dat ‘particulier initiatief in de ontwikkelingslanden zoveel mogelijk dient te worden bevorderd’.⁹⁰ Ook in het programma van D66 werd opgenomen dat ‘particuliere investeringen in ontwikkelingslanden moeten worden gestimuleerd’.⁹¹ De politiek liet hier een continuïteit met de jaren zeventig zien en is positief blijven staan tegenover geldovermakingen van migranten voor ontwikkeling van het land van herkomst. Waar in de jaren zeventig nog een verschil bestond tussen het wetenschappelijke debat en het politieke debat, komen beide gedachtegangen in de jaren tachtig samen door een verandering in het wetenschappelijke standpunt.

De genderrollen werden binnen het debat over de economische banden met het land van herkomst ook aangehaald in deze periode. Een eerste voorbeeld hiervan staat in het eerdergenoemde citaat uit het WRR-rapport uit 1979. Hierin schreef Penninx dat ‘de

⁸⁷ Rinus Penninx, *Etnische minderheden. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? Voorstudie door Rinus Penninx*, 105.

⁸⁸ De Haas, ‘Remittances, Migration and Social Development. A Conceptual Review of the Literature’, 4-5.

⁸⁹ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Weerwerk’, 1981, 23.

⁹⁰ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Samen aan het werk’, 1981, 52.

⁹¹ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Verkiezingsprogramma Democraten ’66 1981-1985’, 1981, 34.

financiële verplichting ten opzichte van de achterblijvers ertoe leidt dat deze gezinnen steeds langer in Nederland moeten blijven'.⁹² Deze genderrollen in transnationale banden worden uitgelegd door Bouras.⁹³ Zij stelt dat 'transnationaal vaderschap', anders dan 'transnationaal moederschap', eerder nooit een onderwerp van onderzoek is geweest, terwijl bijvoorbeeld gastarbeiders wel zorgden voor hun achtergebleven gezinnen.⁹⁴ Dat dit 'transnationaal vaderschap' wel werd besproken binnen politiek Nederland is niet heel opvallend, gezien de bevolkingsgroep van de gastarbeiders aan het begin van de jaren zeventig voornamelijk uit mannen bestond. Het grootste deel hiervan had een gezin en familie in het land van herkomst. In de Nota Buitenlandse Werknemers van 1974-1975 werden de zorgtaken en financiële verplichtingen die deze mannen hadden richting hun familie in het herkomstland ook aangehaald. Hierin stond de bijzondere regeling voor kinderbijslagen met Marokko toegelicht:

Kinderen die niet wonen in het land waar de kinderbijslaggerechtigde verzekerd is, wordt de kinderbijslag rechtstreeks overgemaakt naar degene die met de zorg voor deze kinderen belast is. [...] Voor werknemers die gedwongen zijn ver verwijderd van hun gezin te leven, betekent het rechtstreeks aan het achtergebleven gezin betaalbaar stellen van de kinderbijslag een niet onbelangrijke dienstverlening. Deze overmaking geschiedt tot dusverre per internationale postwissel en brengt voor de betrokkenen geen kosten met zich mee. De kosten van overmaking komen namelijk voor rekening van de Raden van Arbeid.⁹⁵

Volgens bovenstaand citaat was het dus de taak van de buitenlandse werknemer om geld te verdienen in het land van vestiging. De kinderbijslag waar de gastarbeider door zijn werk in Nederland recht op had werd vervolgens direct naar het land van herkomst over gemaakt. Debat ontstond vervolgens over de vraag of de vrouw de beslissingen kon maken over waar het geld terecht kwam. De discussie over de kinderbijslagen zegt niet enkel iets over de

⁹² WRR, *Etnische Minderheden*, 79.

⁹³ Nadia Bouras, *Het land van herkomst*, 36.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *HTK 1974-1975*, 10504, nr.12 Nota buitenlandse werknemers. Nota naar aanleiding van het eindverslag, 27.

traditionele genderrollen die een belangrijke rol speelden in de economische banden met het land van herkomst, het zegt ook iets over de houding van het land van herkomst.

In het geval van de kinderbijslagregeling, is eerder in dit hoofdstuk al kort aangegeven dat deze regeling voor Marokkaanse gastarbeiders anders was dan voor andere migranten in Nederland. Allereerst was de regeling aangepast vanuit de angst van de Nederlandse overheid voor fraude met de kinderbijslag.⁹⁶ Ook paste de regeling binnen de wil en pogingen van de Marokkaanse overheid om de geldovermakingen van haar emigranten zo veel mogelijk via de staatsbank en officiële kanalen te laten lopen. Door de verandering in de kinderbijslag was achtergebleven familie verplicht een rekening te openen bij de staatsbank om bij het geld te kunnen.

Los van het transnationaal vaderschap refereerde de PvdA in haar partijprogramma van 1986 niet meer aan de gastarbeiders die vrouw en kinderen hadden achtergelaten in het land van herkomst. De PvdA schreef dat er 'met spoed wordt gewerkt aan een oplossing voor de inkomensproblematiek van 'alleenstaande buitenlandse arbeiders in de RWW (Rijksgroepering werkloze werknemers), die gezinsverantwoordelijkheden in hun herkomstland hebben'.⁹⁷ Dit laat zien dat het onderwerp speelde, al was de PvdA de enige partij die op dit moment aandacht besteedde aan de economische band van alleenstaanden met hun herkomstland.

De gevolgen die het behoud van banden met het land van herkomst kon hebben op de Nederlandse maatschappij waren geen belangrijk punt van aandacht in deze periode. In de minderhedennota van 1983 werden kort het belang van de culturele banden met het land van herkomst aangehaald.

Het zou een verlies voor de samenleving zijn wanneer de culturele waarden, denk- en leefwijzen van minderheidsgroepen in een zeker isolement gecontinueerd zouden worden. Het is van betekenis voor een democratie dat ingezetenen van elkaars beweegredenen, achtergronden en inzichten op een open wijze kennis kunnen nemen.⁹⁸

⁹⁶ Bouras, *Het land van herkomst*, 68.

⁹⁷ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'De toekomst is van iedereen', 1986, 21.

⁹⁸ *HTK 1982-1983*, 16102 Minderhedennota, nr. 20-21, 107.

Tot het einde van de jaren tachtig, met enkele uitzonderingen uit de partijprogramma's daargelaten, is het behoud van culturele banden met het land van herkomst geen probleem binnen de Nederlandse politiek. Economische banden met het herkomstland worden niet besproken in de context van Nederland, enkel in verband met het internationale beleid. Over het algemeen staat de Nederlandse overheid positief over de investeringen van particulieren in hun land van herkomst, al is er niet altijd even veel bewijs voor dat dit daadwerkelijk bijdraagt aan de ontwikkeling. Over een integratieprobleem door economische banden van migranten met hun thuisland wordt in deze eerste periode tot 1990 niet gesproken.

1.3 Het publieke debat

Het publieke debat werd in de jaren '70 en '80 gevormd door berichten over het belang van geldovermakingen voor de landen van herkomst en een enkel bericht over wat arbeidsmigranten economisch te bieden hadden voor Nederland. Zo schreef *de Volkskrant* in juni 1976:

Er zijn geen officiële berekeningen van de hoeveelheid geld die een gastarbeider de Westerse landen levert door zijn productie, zijn consumptie en zijn belastingbetalingen, maar volgens de NOVIB gaat het om een bedrag van vijftig mille per man per jaar. In dat geval zou Nederland aan zijn gastarbeiders jaarlijks zo'n vijf miljard verdienen.⁹⁹

De economische bijdrage van arbeidsmigranten aan Nederland werd hier dus positief geschetst. Er werd enkel gesproken over wat zij opleveren voor het land, niet over eventuele negatieve effecten. Waar bovenstaande berichten van *de Volkskrant* niet in alle kranten en door de gehele periode voorkomen, is dat anders wanneer wordt gekeken naar de berichtgeving over het belang van remittances voor het herkomstland. Hierbij valt ook op dat de kranten, anders dan de politiek, zich explicieter uitspraken over de belangrijke bron

⁹⁹ 'Gasten', *de Volkskrant*, 24 juni 1976, <<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCD:010880598:mpeg21:p009>>.

van inkomsten die de geldstromen van buitenlandse werknemers waren voor hun thuisland. Ook over de noodzaak dat deze geldstroom door bleef gaan. *De Volkskrant* schreef in 1979:

Het resultaat is een schrikbarende werkloosheid, die kan voor een klein deel worden opgevangen door de “export” van Turkse arbeidskrachten naar West-Europa. De geldovermakingen van deze gastarbeiders vormden een paar jaar geleden nog de belangrijkste bron van vreemde valuta voor Turkije, maar sinds het teruglopen van de economische bedrijvigheid in West-Europa is die bron in aanzienlijke mate opgedroogd, waardoor het land in ernstige financiële moeilijkheden raakte.¹⁰⁰

En *Trouw* in 1980:

De belangrijkste bron van inkomsten voor Marokko [...], de spaarcentjes van gastarbeiders vanuit West-Europa dat naar de achtergebleven families wordt overgemaakt, maakt de tekorten ruimschoots goed. In 1976 kwam er zo 2,4 miljard gulden naar Marokko. [...] De Marokkaanse overheid staat er luid bij te juichen'.¹⁰¹

De grootste verschillen tussen de publieke en politieke bronnen zit in de benadering van het thema. Voor de overheid ligt er vooral een noodzaak in ontwikkeling ter bevordering van remigratie, voornamelijk vanuit eigenbelang. Door minder de focus te leggen op ontwikkeling en meer op de economische voordelen voor de herkomstlanden, benaderen de kranten het thema meer als financieel onderwerp.

Een ander belangrijk onderwerp binnen de kranten was de vertrekpremie. Hier bestond veel verdeeldheid over. Zo werd in *Het Parool* aan het begin van de jaren tachtig aan de kaak gesteld dat discriminatie en racisme waren toegenomen. De vraag werd opgeworpen of de aanzet tot remigratie van de overheid, in de vorm van de terugkeerpremie hier onderdeel van was. Volgens de schrijver was dit echter niet het geval. ‘Begrepen moest worden dat Nederland in een crisis verkeerde en dat het op dit moment

¹⁰⁰ ‘Turkije: straatteureur tegen links’, *de Volkskrant*, 27 januari 1979, <<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882127:mpeg21:p075>>.

¹⁰¹ ‘Wat moet een gastarbeider anders? Terugsturen buitenlanders voor thuisland een ramp’, *Trouw*, 22 oktober 1980, <<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010825930:mpeg21:p005>>.

niet anders kon dan het aantal migranten inperken.¹⁰² *Trouw* beschreef de doorvoering van de vertrekpremie daarentegen als een mislukte maatregel. De krant stelde dat 'buitenlandse werknemers zich nauwelijks laten beïnvloeden door een terugkeerpremie. Als zij teruggaan, waren zij dat allang van plan'.¹⁰³

In de eerste onderzoeksperiode werden twee belangrijkste punten met betrekking tot de economische banden van migranten met hun herkomstlanden aangehaald. Allereerst stond de politiek gedurende de onderzoeksperiode positief tegenover het aanhouden van economische banden voor de ontwikkeling van het land van herkomst. Deels was dit vanuit het doel om remigratie te bevorderen: ontwikkeling in het herkomstland zou ervoor kunnen zorgen dat men terug wilde keren.

De wens van remigratie was ook te herkennen in het punt over de genderrollen. Doordat veel migranten in Nederland in de jaren zeventig nog een vrouw en kinderen over de grens hadden, werden er regelingen gemaakt voor kinderbijslag. Hoewel het de insteek was om fraude te voorkomen zorgde dit indirect voor een versterking van de economische verwevenheid.

De kranten onderschreven in deze periode het positieve effect van de economische banden. Opvallend is dat de kranten in een aantal gevallen dieper inging op het belang van de overmakingen voor de herkomstlanden dan de politiek. Zij hadden minder belangen bij het idee van terugkeer.

¹⁰² 'Racisme', *Het Parool*, 14 februari 1983,
<<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010846599:mpeg21:p011>>.

¹⁰³ 'Vertrekpremie mist doel', *Algemeen Dagblad*, 7 juni 1986,
<<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:003042006:mpeg21:p00011>>.

De beeldvorming gedurende 1990-2001

2.1 Politieke en maatschappelijke context

In 1989 was het kabinet Lubbers III aangetreden, dat bestond uit een coalitie van CDA en PvdA. Dit was het laatste kabinet waarin de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid nog een directe link had met het migratiebeleid. Tot 1994 lag het emancipatiebeleid binnen de portefeuille van deze staatssecretaris. In het eerste Paarse kabinet werden de taken verdeeld tussen de Minister van SZW en de staatssecretaris van Justitie, wat zich ook doortrok in het tweede Paarse kabinet.¹⁰⁴

Schema 6. Overzicht van voor dit onderzoek relevante ministers en staatssecretarissen 1989-2002.

Kabinet Lubbers III			
Functie	Naam	Partij	Ambtstermijn
Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	De Vries	CDA	89-'94
Minister voor Ontwikkelingssamenwerking	Pronk	PvdA	89-'98
Staatssecretaris van Justitie	Kosto	PvdA	89-'94
Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	Ter Veld	PvdA	89-'93
	Wallage	PvdA	93-94
Kabinet Kok I (Paars I)			
Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	Melkert	PvdA	94-'98
Minister voor Ontwikkelingssamenwerking	Pronk	PvdA	89-'98
Staatssecretaris van Justitie	Schmitz	PvdA	94-'98
Kabinet Kok II (Paars II)			
Functie	Naam	Partij	Ambtstermijn
	De Vries	PvdA	98-'00

¹⁰⁴ De Lange, Staat, markt en migrant, 244.

Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	Vermeend	PvdA	00-'02
Minister voor Ontwikkelingssamenwerking	Herfkens	PvdA	98-'02
Staatssecretaris van Justitie	Cohen	PvdA	98-'01
	Kalsbeek	PvdA	01-'02

De jaren negentig werden gekenmerkt door langzaam economisch herstel en een dalende werkloosheid. Aan het begin van de jaren negentig was het aantal mensen met een migratieachtergrond in Nederland gestegen van 437.000 naar 756.000, een toename van 60%.¹⁰⁵ Zoals in het vorige hoofdstuk kort aangekaart was de werkloosheid onder minderheden aan het begin van de jaren negentig hoog, waar dit bij sommige bevolkingsgroepen zelfs ruim 40% van de beroepsbevolking bedroeg.¹⁰⁶ Vanaf 1993 begon de werkloosheid onder minderheden sterk te dalen tot uiteindelijk zo'n 10% in 1999. Volgens Penninx had dit echter niet te maken had met de specifieke instrumenten die de overheid inzette, maar met een algemene ontwikkeling van economische groei in de samenleving.¹⁰⁷ De samenstelling van de migrantengroep veranderde ook in de jaren negentig. Het aantal vluchtelingen dat naar Nederland kwam groeide hard vanaf de jaren negentig. In 1992 kwamen er meer dan 20.000 asielzoekers naar Nederland. Dit liep op tot 52.000 in 1994, daalde naar ongeveer 34.000 in 1997 en steeg weer naar 45.000 een jaar later.¹⁰⁸ De belangrijkste landen van herkomst van deze nieuwe asielzoekers waren Afghanistan, Somalië, Irak en voormalig Joegoslavië. In onderstaande grafiek die is overgenomen van het CBS is te zien dat vanaf halverwege de jaren negentig het aantal 'overige niet-westerse allochtonen' sterk steeg en hoger uitkwam dan de aantallen Marokkanen en Turken in Nederland.¹⁰⁹

¹⁰⁵ WRR, *Allochtonenbeleid*, 9.

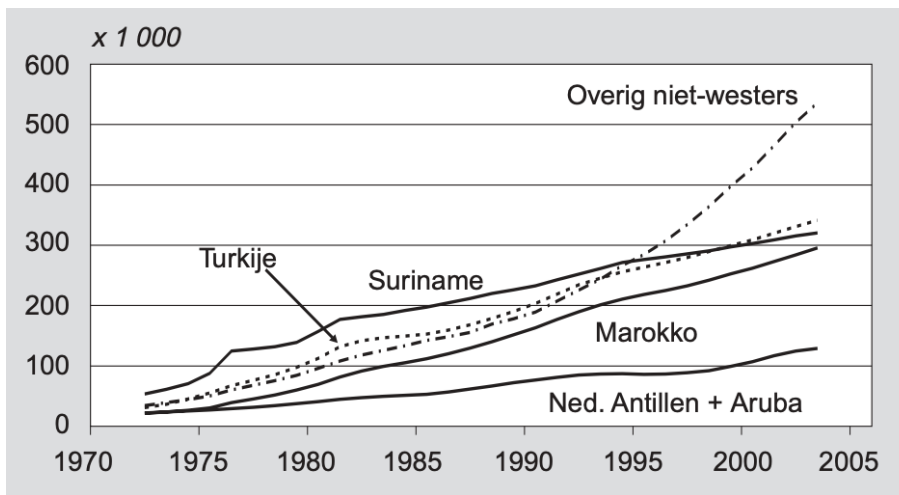
¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ HTK 2003-2004, 28689 Onderzoek Integratiebeleid, nr.9, 69.

¹⁰⁸ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 328.

¹⁰⁹ Andries de Jong, 'Demografie van vijf niet-westerse herkomstgroepen vanaf 1972', in: Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Bevolkingstrends. Statistieken kwartaalblad over de demografie van Nederland' *jaargang 51* (Voorburg 2003) 54-61, aldaar 54.

Grafiek 1. Aantal niet-westerse allochtonen, 1972-2003.

¹⁾ Tot 1995 geschat.

Bron: Grafiek en titel overgenomen van: Andries de Jong, 'Demografie van vijf niet-westerse herkomstgroepen vanaf 1972', in: Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Bevolkingstrends. Statistieken kwartaalblad over de demografie van Nederland' jaargang 51 (Voorburg 2003) 54-61, aldaar 54.

De verhouding tussen mannen en vrouwen was in deze periode min of meer gelijk. Dit was niet alleen bij de groepen asielzoekers. Door de gezinshereniging vanaf de jaren zeventig was ook bij de Marokkaanse en Turkse bevolkingsgroepen in Nederland het percentage vrouwen in 1996 doorgestegen tot 45,5% bij de Marokkanen en 46,7% bij de Turken.

Het was mede door het hoge werkloosheidscijfer aan het begin van de jaren negentig dat er ook een belangrijke verschuiving in beleid plaatsvond. Het minderhedenbeleid werd vervangen door een integratiebeleid. De visie daarbij was niet alleen dat Nederland een immigratieland was, maar ook dat immigratie als fenomeen permanent was.¹¹⁰ Dit resulteerde in een nieuwe politieke visie die niet enkel gericht was op de groep, maar op het individu. Culturele verschillen tussen mensen waren hierin niet het probleem en zouden enkel afleiden van het werkelijke probleem, zoals participatie op de arbeidsmarkt.¹¹¹ In het rapport 'Allochtonenbeleid' van de WRR adviseerde de Raad om de aandacht te verleggen van culturele factoren, die volgens de Raad door de zwakke positie van migranten in de samenleving werden veroorzaakt, naar sociaal-economische integratie.¹¹² Bouras stelt dat door deze nadruk op de sociaal-economische integratie en een afwijzing van een te sterke

¹¹⁰ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama', 12.

¹¹¹ Bouras, *Het land van herkomst*, 97.

¹¹² WRR, *Allochtonenbeleid*, 20.

culturele identificatie, de kritiek op de oriëntatie op het herkomstland steeg. Dit werd gekoppeld aan een mislukte integratie in de Nederlandse samenleving.¹¹³ Hiermee veranderde de politieke debatten ook van aard. Er kwam een sterkere nadruk kwam te liggen op culturele aanpassing van migranten in Nederland. In de tweede helft van de jaren negentig vond dit debat ook steeds meer weerklank buiten de politiek. In maatschappelijke debatten werd de gebrekkige integratie (van met name Marokkanen) in verband gebracht met een sterke culturele binding en oriëntatie op het land van herkomst.¹¹⁴ Deze banden werden ook niet langer geïstitutionaliseerd of gesteund door de Nederlandse overheid, maar werden in toekomstig beleid ontmoedigd.

Tegelijkertijd is het interessant dat juist deze verschuiving in beleid zorgde voor een toename van geldovermakingen van Marokkaanse Nederlanders naar hun land van herkomst. Tot 1994 waren de overmakingen van sociale uitkeringen bijna gelijk aan particuliere overdrachten. In de jaren negentig zorgde echter wijzigingen in de wetgeving ervoor dat de toegang tot socialezekerheidsuitkeringen verminderde, waardoor de overmaking van uitkeringsgeld verlaagde.¹¹⁵ Daarnaast verminderde de voltooiing van gezinshereniging en het overlijden van terugkerende migranten het niveau van overdrachten, waaronder kinderbijslag, staatspensioenen en weduwenuitkeringen. De stijging van particuliere inkomensoverdrachten hing samen met de verbetering van de arbeidsparticipatie en de forse daling van de werkloosheid onder Marokkaanse migranten als gevolg van de relatief hoge groei van de Nederlandse economie vanaf het midden van de jaren negentig.¹¹⁶

Marokko, als land van herkomst, veranderde ook zijn beleid ten opzichte van Marokkaanse Nederlanders. De Marokkaanse gemeenschap in het buitenland was in de twee decennia ervoor al enorm veranderd, ze was groter geworden, bestond niet meer voornamelijk uit mannen en werd meer familie-georiënteerd. Vanaf de jaren negentig groeide de omvang van de gemeenschap nog verder door. Door het steeds permanentere karakter van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland, kon de Marokkaanse niet meer verwachten dat de gemeenschap haar banden van loyaliteit ten aanzien van hun families,

¹¹³ Bouras, *Het land van herkomst*, 98.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ De Haas en Plug, 'Cherishing the Goose with the Golden Eggs', 617.

¹¹⁶ Ibidem, 618.

cultuur, religie of de koning op de lange termijn zou handhaven. Hierdoor veranderde het beleid van de Marokkaanse overheid ten aanzien van haar emigranten van een afwijzing van integratie als de belangrijkste factor om banden met het herkomstland te versterken, naar een besef dat alleen door de integratie van Marokkanen in Europa te accepteren de kans bestond op behoud van banden van loyaliteit. Vanaf de jaren negentig kwam daarom steeds meer het behoud van de economische, politieke en culturele loyaliteit van Marokkanen in het buitenland centraal te staan.¹¹⁷

2.2 Het politieke debat

In de jaren negentig veranderde het besef in de politiek dat Nederland niet alleen een immigratieland was, maar dat ook immigratie als fenomeen permanent was.¹¹⁸ Het doel van de overheid was daarom zowel het bevorderen van remigratie, maar ook het tegengaan van immigratie. Om dit te verwezenlijken bleef de oplossing van de overheid grotendeels hetzelfde: ontwikkelingssamenwerking in ontwikkelingslanden aanmoedigen. De manier waarop deze ontwikkeling tot stand moest komen veranderde enigszins in de loop van de jaren negentig. De nadruk ligt in dit geval niet enkel meer op het particuliere initiatief, maar sterker op de rol van het bedrijfsleven. Voorbeeld hiervan komt uit het partijprogramma van CDA uit 1994:

Overdracht van particuliere middelen naar ontwikkelingslanden, zowel in de sfeer van het bedrijfsleven als in de sfeer van de vrijwillige solidariteit wordt met geëigende middelen bevorderd. Regelingen ter stimulering van Nederlandse bedrijfsinvesteringen worden uitgebreid. Hierbij kan worden gedacht aan premieregelingen, de Particuliere Ontwikkelings- en Participatie Maatschappij (POMP) regeling, bedrijfstrainingen-, investeringsbevorderings- en technische assistentieprogramma's van de Nederlandse Financiering Maatschappij voor Ontwikkelingslanden.¹¹⁹

Niet alleen het CDA, ook de VVD zette in op het belang van het bedrijfsleven:

¹¹⁷ Bouras, *Het land van herkomst*, 118.

¹¹⁸ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama', 12.

¹¹⁹ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Wat echt telt. Werk. Veiligheid. Milieu', 1994, 106.

Ontwikkelingslanden zijn gebaat bij een overheidsbeleid dat zich kenmerkt door een marktgerichte benadering. Ontwikkelingssamenwerking moet dan ook de oriëntatie op de markt stimuleren (vrije prijsvorming, particulier initiatief, doorbreking van de overheidsmonopolies, et cetera).¹²⁰

Het feit dat particuliere initiatieven in het bedrijfsleven werden gezocht, sluit niet uit dat de economische banden met het land van herkomst volledig uit de ban werden gedaan. De overheid zag nog steeds anderen dan zichzelf als belangrijkste investeerders en zo lang het land van herkomst wordt ontwikkeld, is dat een positieve wending. Dit is ook te lezen in de woorden van de minister van Ontwikkelingssamenwerking Pronk. Hij wilde juist verregaande steun voor 'allochtonen die in hun land van herkomst een eigen bedrijf beginnen'.¹²¹ Op initiatief van het PvdA-kamerlid Apostolou zette de minister in op het opzetten van een fonds voor deze ondersteuning.¹²²

Naast ondersteuning van het bedrijfsleven werden door sommige partijen de particuliere investeringen aangewezen als belangrijk onderdeel van de ontwikkelingssamenwerking in de zin dat het minder fraudegevoelig zou zijn en op manieren kon opereren onmogelijk voor een overheid. Zo schreef D66:

Particuliere initiatieven gericht op partners van ontwikkelingslanden moeten kunnen rekenen op overheidssteun bij de financiering van hun activiteiten. Zij zijn bij uitstek in staat om hulp terecht te laten komen bij de mensen die deze hulp ook het meeste nodig hebben. Bovendien maakt de veelheid aan particuliere kanalen het moeilijker voor corrupte politici, ambtenaren en leveranciers van deze geldstromen te profiteren.¹²³

¹²⁰ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Investeren in uw toekomst', 1998, 61.

¹²¹ 'Fonds ondersteunt opzetten bedrijf in land van herkomst', *de Volkskrant*, 4 oktober 1996, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MV-PYP0-0150-V4GK-00000-00&context=1516831>>.

¹²² Ibidem.

¹²³ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Ruimte voor de toekomst', 1994, 61.

Niet alleen in het partijprogramma van D66 kwam dit naar voren, ook in een Tweede Kamerdebat kaartte mevrouw Roethof van D66 aan:

Ik kan mij goed voorstellen dat in een land waar geen behoorlijk bestuur is, en waar geen financiële discipline is, het buitengewoon nuttig kan zijn om langs particuliere kanalen een ontwikkelingsrelatie te hebben, juist met het oogmerk om de civil society te versterken, zodat het land uiteindelijk via die weg komt tot een beter beheer.¹²⁴

Wat CDA tijdens een debat ook naar voren liet komen, is dat deze particuliere investeringen, hoewel belangrijk voor ontwikkelingssamenwerking, niet als substituut moesten worden gezien voor de officiële ontwikkelingshulp:

Mijn duidelijke stelling is dat de populaire gedachtegang in neoliberale kringen dat je de ontwikkelingshulp maar aan de kapitaalmarkt moet overlaten, een duidelijke misvatting is, die bestreden moet worden. Zelfs landen die zich mogen verheugen in een zeer redelijke economische ontwikkeling, kunnen voor bepaalde zaken nooit of te nimmer particulier kapitaal krijgen, met name voor basisvoorzieningen als onderwijs, de fysieke en humane infrastructuur en gezondheidszorg. Dat zijn zaken die niet via de particuliere kapitaalmarkt kunnen worden gefinancierd.¹²⁵

Ontwikkelingshulp, waar de economische betrokkenheid van migranten een belangrijke rol in speelt, bleef in de jaren negentig een veel besproken onderwerp binnen de politiek. Opmerkelijk is dat dit enigszins afwijkt van de theorie van Nadia Bouras, waarin zij stelt dat vanaf de jaren negentig de politieke banden met het land van herkomst verder werden geproblematiseerd.¹²⁶ In het geval van de economische verbondenheid met het land van herkomst, in de vorm van financiële ondersteuning en overmakingen, is dit echter niet het geval. Ook in de jaren negentig bleef de Nederlandse politiek hier positief tegenover staan,

¹²⁴ HTK 1997-1998, 25600-V wetsvoorstel Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, nr.32, 2724.

¹²⁵ HTK 1997-1998, 25600-V wetsvoorstel Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, nr.32, 2723.

¹²⁶ Bouras, *Het land van herkomst*, 60.

al was het voornamelijk vanuit eigenbelang. Wel ontstond er in de jaren negentig langzaam een verschuiving in de visie op culturele banden met het herkomstland in het grotere verhaal van de integratie.

Daarbij werd ook voor het eerst gesproken over de mogelijke invloed die dat kon hebben op de integratie van migranten in Nederland. De verandering die in de jaren negentig plaats had gevonden waarbij de nadruk zich verlegde van een sociaal-culturele integratie naar een sociaal-economische integratie, is onder andere te zien in de tekst uit het partijprogramma van de VVD in 1994:

Werk en een redelijke gezondheid zijn essentiële voorwaarden voor het welbevinden, de ontplooiing en daarmee voor maatschappelijke integratie. De integratie van allochtonen en etnische minderheden verloopt niet altijd soepel, dat is bekend. [...] Het stimuleren van de integratie als onderdeel van het minderhedenbeleid verdient dan ook absolute prioriteit. Het gaat daarbij ondermeer om werkgelegenheidsbeleid, scholing en taalbeheersing.¹²⁷

Toch richtte ditzelfde partijprogramma zich ook op de langzaam opkomende kritiek die in dezelfde periode ontstond:

Etnische apartheid belemmert de emancipatie van allochtonen. Hoewel de overheid, gezien het grondwettelijk recht op eigen organisaties, een eventuele verzuiling niet kan tegenhouden, dient zij op dit punt een ontmoedigingsbeleid te vormen.¹²⁸

Partijprogramma's geven weliswaar niet altijd een sluitend beeld van de daadwerkelijk genomen stappen, toch geven ze inzicht in de denkbeelden binnen het politieke spectrum. Zo bezien is het interessant om naar de partijprogramma's van de partijen aan de uitersten van het spectrum te kijken. Zij vormen de denkbeeldige grens van de geaccepteerde kaders. In 1994 deden de Centrum Democraten (CD) mee aan de verkiezingen. Deze partij, met een meer staatsnationalistische inslag, had de eerste duidelijk passages tegen culturele verschillen binnen de Nederlandse samenleving:

¹²⁷ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Nederland moet weer aan de slag', 1994, 25.

¹²⁸ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Aanvullende beleidsnota verkiezingen 1994', 1994, 23.

De invloed van vreemde cultuurelementen, dan wel het overbrengen van gehele culturen, wordt teruggedrongen en gestopt. Subsidies voor het ontwikkelen van vreemde culturen in ons land wordt afgeschaft, de instituten ontbonden. De stimulering van de eigen Nederlandse cultuur wordt met klem door de overheid bevorderd, al het andere remt de overheid waar mogelijk af. De multiculturele samenleving wordt gestopt, en zo snel mogelijk ongedaan gemaakt. Vreemdelingen en minderheden passen zich aan de Nederlandse gewoonten en gebruiken aan of verdwijnen over de landsgrenzen.¹²⁹

Opvallend is dat de partij het onderhouden van economische banden juist aanmoedigde, naast het waarschuwen voor te grote culturele verschillen binnen de samenleving, en daarmee eigenlijk het tegenspreken van het aanhouden van culturele banden met het land van herkomst.

Buitenlandse werknemers zullen worden gewezen op de mogelijkheden twaalf weken zo lang mogelijk te werken. De wet moet daarop worden aangepast. Na deze periode krijgen zij twee weken vakantie, waarin zij op kosten van de onderneming een retour naar hun oorspronkelijke woonplaats toegewezen krijgen. Zo blijven zij binnen het sociale systeem van hun geboorteland functioneren. Gezinshereniging kan op deze manier plaats vinden in het land van herkomst.¹³⁰

De CD memoreerden hier aan een periode waar de rest van de Nederlandse partijen van leek te hebben geaccepteerd dat deze voorbij was. Toch groeide de ideeën van de CD binnen de Nederlandse maatschappij in de periode die volgde.

De veranderde visie op immigratie en het verblijf van migranten zorgde ook voor een aanpassing in de houding van de Marokkaanse overheid jegens zijn emigranten. Eind jaren tachtig nam de geldstroom van Marokkanen in Nederland naar Marokko af, met als gevolg dat de Marokkaanse overheid zich extra ging inspannen om de dalende trend te keren. De Marokkaanse overheid concludeerde dat onder meer de toegenomen werkloosheid en

¹²⁹ CD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Oost West Thuis Best', 1994, 14.

¹³⁰ CD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Oost West Thuis Best', 1994, 28.

gerichtheid van migranten op de Nederlandse samenleving aan de daling ten grondslag lagen.¹³¹ Hierop volgde de oprichting van verschillende organisaties om het tij te keren: de Bank van de Arbeid (Bank Al-Amal), Vereniging van Marokkaanse Zakenlieden in het buitenland (*Club des investisseurs Marocains de l'étranger*), een speciaal ministerie van Migratie en een Nederlands Marokkaanse Kamer van Koophandel.¹³² De Bank Al-Amal diende zich te richten op tweede generatie migranten en bood migranten speciale faciliteiten aan ten aanzien van geldovermakingen, leningen en aankoop van bezittingen in het moederland. De Vereniging van Marokkaanse Zakenlieden probeerde investeringen te bevorderen. De Nederlands-Marokkaanse Kamer van Koophandel moest ook de tweede generatie migranten helpen bij het doen van investeringen in het land van herkomst.¹³³ Dit alles laat het belang van de Marokkaanse overheid zien om de geldstromen van Marokkanen naar het land van herkomst door te laten gaan.

2.3 Het publieke debat

Ook binnen de kranten bleef het idee dat migranten konden bijdragen aan de ontwikkeling van het thuisland een belangrijk punt. Wel valt op dat het hierin minder over de financiële voordelen voor het herkomstland lijkt te gaan en dat meer artikelen in lijn met het politieke debat werden gepubliceerd. Zo werd de vraag opgeworpen of ontwikkeling tot minder migratie zou leiden. *NRC Handelsblad* richtte zich in 1991 op deze vraag en kwam met de volgende conclusie:

Mensen die beweren dat ontwikkeling het migratieverschijnsel alleen maar bevordert, zetten mijns inziens de zaak op zijn op. Economische ontwikkeling in brede lagen van de bevolking brengt werkgelegenheid en werkgelegenheid betekent stabiliteit. Natuurlijk moeten sociale ontwikkeling en vooral onderwijs en training daarmee parallel lopen. Wanneer dat niet zo is en belangrijke lagen van de bevolking daarvan uitgesloten blijven, is het niet verwonderlijk dat zij vertrekken.¹³⁴

¹³¹ HTK 2003-2004, 28689 Onderzoek Integratiebeleid, nr.13, 107.

¹³² M. Rabbae, *Naast de Amicales nu de UMMON: de mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland* (Utrecht 1993), 12-13.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ J.C. Mohrmann, 'Ontwikkelingslanden en Oosteuropese landen maken zich ernstig zorgen; Grootscheepse internationale migratie noopt tot ontwikkelingssamenwerking', *NRC Handelsblad*, 20 februari 1991, <<https://advance-lexis->

Door deze en soortgelijke passages werd het doel en beleid van de overheid in deze periode onderstreept: zolang een land zich op de juiste manier ontwikkelt zal migratie uiteindelijk verminderen.

Dat immigratie steeds meer als permanent fenomeen werd gezien, zorgde ook in kranten voor debat. Dit is te zien in vragen die werden opgeworpen in gepubliceerde opiniestukken:

Met gemengde gevoelens (sympathie en bezorgdheid) lees en hoor ik regelmatig pleidooien van politici als ministers Pronk en D'Ancona voor een ruimhartig Nederlands immigratiebeleid. Het aantal inwoners kan nog groeien, maar betekent dit dat er geen limiet is? Kunnen er 25 miljoen Nederlanders in Nederland? Of een land wel of niet vol is, is natuurlijk niet objectief bepaalbaar maar dat is geen excuus voor het voeren van struisvogelpolitiek. Als ons inwonertal doorgroeit dan gaat dat onvermijdelijk ten koste van het milieu en van de kwaliteit van het bestaan.¹³⁵

Naast de vragen over de gevolgen voor Nederland kwamen in deze periode ook de eerste vragen naar voren of migratie niet juist schadelijk was voor het land van herkomst. Zo was te lezen in een bericht van april 2000, waar een in een interview over de Europese houding tegenover migranten werd gesproken over de nood van immigranten in Europa. Op de vraag of het niet onethisch is om 'de beste mensen weg te lokken uit ontwikkelingslanden', werd het volgende antwoord gegeven:

Helemaal niet. Die mensen mogen vrij beslissen of ze willen komen. Een deel zal terugkeren naar het land van herkomst en daar bijdragen aan de economische

com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MV-RDG0-0150-W0ST-00000-00&context=1516831>.

¹³⁵ J.C. Ott, 'Doodlopende weg van de immigratie; Vluchtelingen meer gebaat bij hulp in land van herkomst', *NRC Handelsblad*, 27 augustus 1993, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MV-V2P0-0150-W00T-00000-00&context=1516831>>.

ontwikkeling. Op de langere termijn kan dat ertoe leiden dat de noodzaak van emigratie uit die landen minder wordt.¹³⁶

Opnieuw werd hier gepubliceerd in lijn met het politieke idee: migranten dragen bij aan de ontwikkeling in het land van herkomst, wat uiteindelijk zorgt voor minder immigratie. Er werd daarnaast ingespeeld op een onderwerp dat vanaf de jaren negentig steeds meer wordt aangehaald: de vraag of het halen van 'de beste migranten' niet voor een *brain drain* zorgt in de landen van herkomst. Dit is ook terug te lezen in een artikel van 3 jaar eerder in het *Algemeen Dagblad*:

Als vervolgens ook nog eens de goed opgeleide inwoners hun geluk zoeken in het rijke Westen, dan treedt er een brain-drain op in de landen van herkomst. Het land verarmt ook in intellectueel opzicht, terwijl deze landen zich juist in dat opzicht zouden moeten ontwikkelen. De notitie over het terugkeerbeleid van staatssecretaris Schmitz (Justitie) en minister Pronk (Ontwikkelingssamenwerking) benoemt deze problematiek ook. Zij zeggen dat moet worden voorkomen dat er een dergelijke brain-drain optreedt. Door projecten met terugkerende asielzoekers in het land van herkomst op te zetten, waarbij ook de thuisgebleven bevolking mag participeren, kan in het betrokken land economische activiteiten worden ontwikkeld. Daardoor zullen minder mensen de vlucht naar het Westen maken.¹³⁷

De vragen die in verschillende kranten in de jaren negentig terugkomen over brain drain leken hiermee voor te lopen op het politieke debat, waar dit nog geen onderwerp van discussie was. Dat het publieke debat 'voorliep' op het politieke debat, lijkt ook het geval te zijn wanneer wordt gekeken naar de gedachte dat integratie van migrantengroepen in Nederland bemoeilijkt zou worden onder invloed van het land van herkomst:

¹³⁶ Philippe Remarque, 'Europa heeft immigranten hard nodig', *de Volkskrant* 8 april 2000, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KK-NTF0-0150-V0HJ-00000-00&context=1516831>>.

¹³⁷ Jan Rijpstra, 'Pas regels strikt toe op economische vluchtelingen; Alleen welvaart landen van herkomst kan stroom doen stoppen', *Algemeen Dagblad*, 7 november 1997, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MW-03K0-0150-X33X-00000-00&context=1516831>>.

De binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) signaleert in haar jaarverslag 1999 dat landen in het Midden-Oosten als Irak, Iran en Libië hier verblijvende bevolkingsgroepen die in eigen land tot de oppositie behoren in de gaten houden en intimideren. Gevolg is dat zij zich nauwelijks durven te mengen in het openbare leven volgens de BVD zetten de landen hun inlichtingendiensten in. Ook spanningen tussen radicale islamitische stromingen en mensen met meer gematigde opvattingen remmen de integratie.¹³⁸

Verhalen over mislukte integratie van (arbeids)migranten die de jaren daarvoor naar Nederland waren gekomen kwam op verschillende momenten terug. Deze berichtgeving is in lijn is met het onderzoek van Bouras, die stelt dat vanaf de jaren negentig banden als belemmering voor de integratie worden geproblematiseerd. Toch komt dit beeld in de partijprogramma's van dezelfde periode nog niet terug als belangrijk onderwerp. In de kranten is hier nog een voorbeeld van te lezen in *NRC Handelsblad* in een artikel van Jan Beerenhout van juli 1998:

'U heeft ons gehaald', zei laatst een ex allochtoon tegen mij, toen ik hem er op wees dat het tijd werd eens zelf te gaan werken in plaats van dat door anderen te laten doen. Nu was hij hier geboren, maar zelfs zijn vader is niet gehaald. Die is echt helemaal uit eigener beweging naar hier gekomen. Omdat het in zijn eigen land een uitzichtloze bende was. En nu 25, 30 jaar na zijn komst zat ik op een vrijdagochtend in een Amsterdams buurthuis tegenover hem op een bijeenkomst voor werkloze (ex-)Marokkanen en (ex-)Turken. Uitgenodigd door onder meer de Sociale Dienst is de helft van de genodigden komen opdagen. Sommigen zijn korter dan een jaar werkloos, anderen langer dan 15 jaar. De meesten zijn al minstens 10 jaar in Nederland. Werken willen ze allemaal, maar de voorlichting gaat toch moeizaam. Dat ligt niet alleen aan de voorlichters, maar ook aan de sollicitanten.¹³⁹

¹³⁸ 'BVD: integratie bemoeilijkt door land van herkomst', *NRC Handelsblad*, 30 mei 2000, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KS-XHX0-0150-W237-00000-00&context=1516831>>.

¹³⁹ Jan Beerenhout, 'Van minderheid naar meerderheid', *NRC Handelsblad*, 31 juli 1998, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MW-1BK0-0150-W4N8-00000-00&context=1516831>>.

In de passage maakt duidelijk dat het hier om een sociaal-economische integratie gaat. Participeren op de arbeidsmarkt was een belangrijke stap om te participeren in de samenleving en de mislukte integratie werd hier direct gekoppeld aan het feit dat deze groep migranten niet economisch participeerde in de Nederlandse samenleving. Daarbij kwam in de jaren negentig langzaam het debat op gang dat niet enkel sociaal-economische integratie van belang was, maar ook culturele integratie.¹⁴⁰ Al is dit een idee dat vooral groeide na de millenniumwisseling, werd er in het publieke debat al ingespeeld op het culturele probleem binnen de integratie:

Het blijkt een vals verhaal te zijn dat je kan integreren met behoud van je cultuur. In de achterliggende 1998 jaar is dat geen enkele immigrantengroep gelukt. Immigranten – want dat waren en zijn de gastarbeiders al sinds 1970 – hoeven zich niet aan te passen, hebben wij gezegd. Daarbij komt dat onder veel nieuwkomers de idee is ontstaan dat wij een zo onbetekenend stelsel van normen en waarden hebben, zo'n waarde(n)loze cultuur, dat daar geen rekening mee hoeft te worden gehouden.¹⁴¹

Dat deze ideeën in het politieke debat voornamelijk pas na de eeuwwisseling veel steun kreeg, wordt toegelicht in het volgende hoofdstuk. Hierin zal worden beargumenteerd dat deze culturele dimensie na 2001 de overhand kreeg, maar dat ook de economische banden van migranten steeds verder geproblematiseerd werden.

Het beeld van economische banden in relatie met de ontwikkeling in het land van herkomst veranderde in de jaren negentig niet veel ten opzichte van de voorgaande periode. Er lijkt zich een professionelere houding voor te doen door de manier waarop over deze economische verbanden werd gesproken. Maar het beeld in de politiek blijft dat meer overmakingen zorgen voor meer ontwikkeling en dat deze economische verbintenis niet in

¹⁴⁰ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama', 10-11.

¹⁴¹ Jan Beerenhout, 'Van minderheid naar meerderheid', *NRC Handelsblad*, 31 juli 1998, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MW-1BK0-0150-W4N8-00000-00&context=1516831>>.

de weg moet worden gezeten. Dit werd versterkt door het aangepaste beleid dat niet enkel remigratie wilde bevorderen, maar ook immigratie verder wilde tegengaan. Al was het beeld dat vooral sociaal-economische integratie onder migranten in Nederland moest worden bevorderd, leek in sommige gevallen de culturele integratie een belangrijker punt. Dit werd ondersteund door berichtgeving in de kranten. Waar Bouras stelt dat vanaf de jaren negentig banden worden geïdentificeerd, kwam dit voornamelijk terug binnen het publieke debat. Binnen de partijprogramma's werden banden nog weinig geïdentificeerd. De houding van Marokko, het land van herkomst voor veel migranten in Nederland, veranderde in de jaren negentig. Tot deze tijd wilde de Marokkaanse regering integratie in het vestigingsland tegen gaan. Vanaf de jaren negentig stonden zij hier meer voor open, vanuit het idee dat dit de geldstroom naar het land van herkomst zou bevorderen.

De beeldvorming gedurende 2001-2010

3.1 Politieke en maatschappelijke context

De verkiezingen in mei 2002 stonden in het teken van de moord op politicus Pim Fortuyn, kort daarvoor. Fortuyn had begin 2002 een nieuwe partij opgericht (Lijst Pim Fortuyn (LPF)) en een belangrijke succesfactor van deze partij was het charisma van Fortuyn. Een inhoudelijk punt was zijn verzet tegen wat al snel de 'linkse kerk' ging heten, die naar zijn oordeel ten onrechte vasthield aan 'politiek correcte' opvattingen over multiculturalisme en migratie en daardoor onvoldoende optrad tegen de radicale islam. Na de aanslagen op onder andere het World Trade Center in de VS op 11 september 2001 groeide ook in Nederland de angst voor de islam en de LPF speelde daarop in. Fortuyn ageerde tegen immigratie 'niet uit xenofobie, maar omdat hij de emancipatie van homo's en vrouwen bedreigd zag'.¹⁴² Bij de verkiezingen van 2002 was de LPF de grote winnaar met 26 zetels. Voor het eerst kwam er in het nieuwe kabinet, Balkenende I, een minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie. Dit kabinet viel echter datzelfde jaar nog, maar het ministerschap bleef in het volgend kabinet wel bestaan. De toon van LPF werd, al kromp de partij zelf snel weer, overgenomen door de VVD en deels ook door CDA-bewindslieden.¹⁴³

Schema 7. Overzicht van voor dit onderzoek relevante ministers en staatssecretarissen 2002-2010.

Kabinet Balkenende I-IV			
Functie	Naam	Partij	Ambtstermijn
Minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie	Nawijn	LPF	02-'03
	Verdonk	VVD	03-'06
Minister voor Ontwikkelingssamenwerking	Koenders	PvdA	07-'10
	Verhagen	CDA	10-'10
Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	Rutte	VVD	02-'04
	Van Hoof	VVD	04-'06
Staatssecretaris van Justitie	Albayrak	PvdA	07-'10

¹⁴² De Lange, Staat, markt en migrant, 244-245.

¹⁴³ Ibidem.

Het beleidskader dat in de jaren negentig overheerste, waar de nadruk lag op sociaal-economische participatie, veranderde na de millenniumwisseling opnieuw van koers. Het debat over het integratiebeleid verhevigde en de sociaal-culturele dimensie kwam centraal te staan. Waar eerder nog de culturele identiteit werd gezien als een mogelijk positieve voorwaarde voor integratie, werd het behoud van de eigen cultuur nu juist als obstakel voor integratie gezien.¹⁴⁴ Zoals hierboven beschreven werd dit alleen maar verder versterkt door nationale en internationale gebeurtenissen, die leidden tot wantrouwen jegens de islam.

De Rapportage Minderheden van het Sociaal en Cultureel Planbureau uit 2003 trok de conclusie dat aan het begin van de 21^e eeuw, na een jarenlange daling, de werkloosheid onder minderheden weer langzaam aan het oplopen was.¹⁴⁵ Daarbij was wel een opvallend verschil te zien tussen de verschillende groepen. Bij Surinamers en Antilianen steeg de werkloosheid tussen 2001 en 2002 met 2 procentpunt, hoewel dat bij Turken slechts met 1 procentpunt was. Bij Marokkanen bleef de omvang van de werkloosheid zelfs stabiel. Onder 'overige niet-westerse groepen' ging het om een toename van 3 procentpunt.¹⁴⁶

Vanaf het begin van de 21^e eeuw nam ook de legale arbeidsmigratie vanuit Oost-Europa toe. Polen werd, samen met enkele andere Oost-Europese landen per 1 mei 2004 lid van de Europese Unie. Ingezetenen van deze landen hadden geen inreisvisum nodig om Nederland binnen te komen, waardoor zij gemakkelijk konden komen. Tussen 1 mei 2004 en 1 mei 2005 groeide het aantal Polen dat legaal in Nederland werkzaam was tot ruim 40.000. In 2006 was het aantal geregistreerden gegroeid tot 45.500.¹⁴⁷ Dit was slechts een kleine groep in vergelijking met het aantal Turken en Marokkanen dat in deze periode in Nederland woonde. In 2003 bedroeg het aantal Marokkanen (zowel eerste als tweede generatie) 295.000. Het aantal Turken in Nederland bedroeg in datzelfde jaar 340.000.¹⁴⁸

De Tweede Kamer liet in 2002 duidelijk merken ontevreden te zijn met het integratiebeleid tot dan toe. Volgens de Kamer was het 'onvoldoende geslaagd' en was het 'gewenst te onderzoeken welke oorzaken daaraan ten grondslag liggen'.¹⁴⁹ Naar aanleiding

¹⁴⁴ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama', 11.

¹⁴⁵ Jaco Dagevos, Mérove Gijsberts en Carlo van Praag eds., *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie* (Den Haag 2003) 210.

¹⁴⁶ HTK 2003-2004, 28689 Onderzoek Integratiebeleid, nr.9, 155.

¹⁴⁷ Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 350-351.

¹⁴⁸ Andries de Jong, 'Demografie van vijf niet-westerse herkomstgroepen vanaf 1972', 54.

¹⁴⁹ HTK 2002-2003, 28600, nr.24.

van deze motie werd een parlementaire onderzoekscommissie integratiebeleid ingesteld, de zogenaamde Commissie Blok. Deze commissie concludeerde echter dat 'de integratie van veel allochtonen geheel of gedeeltelijk geslaagd is' en dat dit 'een prestatie van formaat was'.¹⁵⁰ In het maatschappelijke debat werd deze conclusie echter niet breed gedeeld en bleef men vasthouden aan de overtuiging dat het beleid mislukt was. Hieruit komt naar voren dat de opvatting over integratie veranderd was. Waar integratie eerst ging over een economisch-sociale integratie, moest men nu ook cultureel geïntegreerd zijn.¹⁵¹

Ook op beleidsniveau leidde dit tot veranderingen. Minister Verdonk (VVD) schreef een brief aan de Tweede Kamer over een 'Integratiebeleid Nieuwe Stijl', waarin definitief afscheid werd genomen van het multiculturalisme van de jaren tachtig omdat het te vrijblijvend zou zijn geweest.¹⁵² Dit zou niet betekenen dat er geen ruimte meer was voor culturele diversiteit, maar in het beleid zou de nadruk moeten liggen op het gemeenschappelijke, zoals de Nederlandse taal, de 'basiswaarden' die we met elkaar delen en 'de normen die we voor iedereen verplicht achten'.¹⁵³ Het nieuwe integratiebeleid stond in contrast met verschillende uitingen vanuit de Nederlandse politiek. Een voorbeeld hiervan wordt gegeven door Nadia Bouras, die de oproep van Frits Bolkestein uit 2004 aanhaalt. Na de dood van Theo van Gogh, riep hij de Marokkaanse koning op: 'Hij is vermoord door een 'moslim' met de dubbele Nederlands-Marokkaanse nationaliteit. De koning moet de Marokkanen laten weten dat de islam een moord nooit goedkeurt. Slechts een kleine minderheid buigt niet voor de wet. Voor hen, en voor hun verwanten, kan uw woord zwaar wegen en het verschil maken'.¹⁵⁴ Deze oproep is merkwaardig gezien Bolkestein, als belangrijkste pleitbezorger van dit nieuwe beleid, de Marokkanen in Nederland primair beschouwde als onderdanen van de Marokkaanse koning.¹⁵⁵

In het onderstaande wordt onderzocht hoe in het Nederlandse debat de economische banden worden gezien in een situatie waar de debatten over integratie en culturele banden met het land van herkomst aanscherpen.

¹⁵⁰ HTK 2003-2004, 28689 Onderzoek Integratiebeleid, nr.9, 520.

¹⁵¹ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama', 12.

¹⁵² HTK 2003-2004, 29203, nr.1.

¹⁵³ Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama', 12.

¹⁵⁴ Bouras, *Het land van herkomst*, 99.

¹⁵⁵ Ibidem.

3.2 Het politieke debat

Na de aanslagen in 2001 veranderde veel ideeën over vooral islamitische migratie en migranten. Uit de politieke bronnen komt echter naar voren dat het idee over de migratie-ontwikkelingsnexus zich niet tot Islamitische migranten beperkt en niet veel veranderde en zich zelfs verder versterkte. Expliciet werd uitgesproken dat investeren in ontwikkelingssamenwerking migratie en asiel in Nederland kon voorkomen.¹⁵⁶ Zowel het doel, probleem en de mogelijke oplossing binnen de migratie-ontwikkelingsnexus bleef voor de Nederlandse politiek gelijk. Aanmoediging van behoud van economische banden met het land van herkomst vertoont continuïteit met de jaren negentig, waar vooral wordt ingezet op ondernemerschap en het bedrijfsleven. Een voorbeeld hiervan stond in het partijprogramma van ChristenUnie:

Een van de lessen is dat armoedebestrijding breder aangepakt moet worden dan via ontwikkelingssamenwerking alleen. De geldstroom van ontwikkelingssamenwerking is maar een relatief beperkt deel van de internationale geldstromen. De bedragen die omgaan in internationale handel en grensoverschrijdende investeringen, en donaties die migranten terugsturen naar familie in hun thuisland, vormen veel omvangrijker geldstromen. Het is van belang dat er meer verbinding wordt gezocht met andere geld- en investeringsstromen om samen verschil te kunnen maken. [...] Particuliere organisaties zijn daarnaast van cruciaal belang om economische ontwikkeling mogelijk te maken.¹⁵⁷

Tegelijkertijd ontstond een idee dat migratie vanaf twee kanten moest worden bekeken. Het idee dat eind jaren negentig al in het maatschappelijke debat voorkwam over brain drain uit landen van herkomst, werd hier overgenomen door de politiek. Zo schreef GroenLinks in haar partijprogramma van 2002:

Eenzijds kan emigratie positief zijn voor minder ontwikkelde landen. Het betekent overdracht van geld en investeringen naar het moederland, en kennis elders

¹⁵⁶ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Betrokken samenleving, betrouwbare overheid', 2002, 66.

¹⁵⁷ ChristenUnie Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Vooruitzien. Christelijk-Sociaal perspectief', 2010, 70-71.

opgedaan komt het land van herkomst ten goede. Anderzijds is het onttrekken van geschoolde arbeidskrachten uit basissectoren zoals de gezondheidszorg schadelijk, omdat deze mensen daar ook hard nodig zijn.¹⁵⁸

Een soortgelijke opvatting stond vermeld in het partijprogramma van CDA in 2006:

Hierbij spelen de gerechtvaardigde belangen van de landen van herkomst een belangrijke rol. Voorkomen moet onder meer worden dat het Westen deze landen van hun beste arbeidskrachten berooft.¹⁵⁹

Ook de PvdA bekeek de kwestie van migratie steeds meer van twee kanten:

Tenslotte kan tijdelijke toelating van individuele arbeidsmigranten, die geld naar het land van herkomst overmaken en beter geschoold terugkeren, een vorm van hulp aan de herkomstlanden zijn. [...] Daarnaast wordt betwijfeld of de migranten na afloop van de werkperiode daadwerkelijk terug zullen gaan. Er kan dus juist extra illegaliteit ontstaan. Tenslotte laten arbeidsmigranten in het land van herkomst ook een gat achter en dreigt voor die landen de zogeheten brain drain.¹⁶⁰

Dit laat zien dat de partijen moeite hebben met de situatie. Deze twijfel in het politieke debat wordt genuanceerd door De Haas. Die stelt dat vanaf 2001 de notie van *brain gain* populairder werd in het beleidsveld. Brain drain zou gepaard gaan met een aanzienlijke brain gain, omdat het vooruitzicht om naar het buitenland te verhuizen de prikkel kon stimuleren om onderwijs te volgen bij achterblijvers.¹⁶¹ Deze kwestie werd vanaf 2002 ook vaker opgeworpen binnen de Nederlandse politiek. De PvdA kwam binnen dit debat ironisch genoeg met een soortgelijk idee voor als de CD in 1994, waarbij arbeidsmigratie weer als tijdelijk fenomeen wordt gezien om 'de herkomstlanden te helpen'. Steeds meer Midden- en Oost-Europeanen kwamen naar West-Europa om daar te werken. Hiermee leek de

¹⁵⁸ GroenLinks Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Overvloed en onbehagen', 2002, 55.

¹⁵⁹ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar', 2006, 17.

¹⁶⁰ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Samen voor de toekomst', 2002, 23.

¹⁶¹ De Haas, 'Remittances, Migration and Social Development. A Conceptual Review of the Literature', 22.

vertwijfeling op te komen of de politiek terug moest keren naar beleid dat eerder al was gevoerd.

Waar in deze laatste onderzoeksperiode het aanhouden van economische banden door migranten nog steeds als belangrijke factor binnen de ontwikkeling van de landen van herkomst werd gezien, leken deze (economische) banden op twee andere vlakken juist te worden geproblematiseerd. Allereerst werden na de aanslagen van 2001 de banden van migranten met het land van herkomst steeds vaker in verband gebracht met terrorisme en terroristische netwerken.

Een eerste belangrijke verandering op dit vlak werd doorgevoerd in juli 2002, toen de Wet Inzake de geldtransactiekantoren in Nederland in werking trad. Hierbij moesten geldtransactiekantoren aan verschillende voorwaarden voldoen, onder andere op integriteitsgebied en ze moesten geregistreerd zijn bij De Nederlandsche Bank (DNB). Daarmee kon DNB intensiever toezicht houden.¹⁶² Onder deze wet viel ook de hawala, een informeel bankensysteem op Islamitische grondslag voor het (internationaal) verplaatsen van geld. Deze hawala systemen werden in de praktijk veel gebruikt door migranten, waardoor die met de nieuwe maatregel automatisch hard getroffen werden. Zoals de ministers van Financiën en Justitie in 2005 aan de Tweede Kamer schreven 'staat ondergronds bankieren in het kader van de strijd tegen het witwassen en financiering van terrorisme op dit moment hoog op de internationale politieke agenda'.¹⁶³ Daarbij gaven zij aan dat:

Wanneer het gaat om de dienstverleners die zich aan het overheidstoezicht onttrekken en of de tegoeden informeel worden verevend, wordt over het algemeen gesproken over ondergronds bankieren. Ondergrondse banken worden vaak gebruikt voor geldtransfers naar het buitenland, maar verrichten soms ook binnenlandse geldtransfers. [...] De schaal waarop ondergrondse bankiers opereren kan sterk variëren. Het kan gaan om dienstverlening aan directe familieleden tot bekenden [...] tot meer grootschalige vormen van financiële dienstverlening.¹⁶⁴

¹⁶² HTK 2003-2004, 115.

¹⁶³ HTK 2004-2005, 28106, Integriteit Financiële sector en terrorismebestrijding, nr. 6 Brief van de Minister van Financiën en van Justitie, 1.

¹⁶⁴ Ibidem, 2.

Veel migranten maakten gebruik van deze netwerken omdat ze ‘relatief goedkoop’ en ‘laagdrempeliger dan officiële financiële instellingen’ zijn.¹⁶⁵ Deze systemen werden door de Nederlandse politiek aangeduid als ‘ondergronds bankieren’. Het gebruik van deze term gaf gelijk een criminele connotatie aan het op zichzelf neutralere fenomeen van het niet gebruiken van officiële kanalen. Ook ontstond een opvallende tegenstelling met de jaren negentig. In het voorgaande hoofdstuk werden deze netwerken juist nog aangewezen als ‘nuttig’, zoals terug te zien in eerdergenoemd citaat van D66 Kamerlid Roethof.¹⁶⁶

De ministers van Justitie en Financiën schreven in hun brief aan de Kamer ook door welke bevolkingsgroepen het meest gebruik wordt gemaakt van het ‘ondergronds bankieren’:

Het blijkt dat het ondergronds bankieren vooral voorkomt bij bevolkingsgroepen voor wie deze wijze van bankieren in het thuisland gebruikelijk is: migranten uit het Verre Oosten, enkele Afrikaanse landen en Suriname. Daarnaast maken ook leden van de Iraanse, Iraakse, Afghaanse en Koerdische gemeenschap van ondergrondse kanalen gebruik.¹⁶⁷

Wat in deze passage in het oog springt is dat de ministers een onderscheid maken tussen groepen ‘voor wie de wijze van bankieren gebruikelijk is’ en voor een groep mensen uit andere landen.

Ideeën van verkeerde banden van migranten met terroristische organisaties werden versterkt door uitspraken als die van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking en voor Vreemdelingenzaken en Integratie in een brief aan de Kamer in 2004:

Overmakingen kunnen ook voor andere doeleinden worden ingezet. Er is weinig twijfel aan dat overmakingen een belangrijk mechanisme zijn voor de financiering van terrorisme, burgeroorlogen en bevrijdingsoorlogen. Met name na 11 september 2001

¹⁶⁵ Ibidem, 4.

¹⁶⁶ HTK 1997-1998, 25600-V wetsvoorstel Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, nr.32, 2724.

¹⁶⁷ Ibidem.

is hiervoor grote internationale aandacht ontstaan, na de sluiting onder druk van de Verenigde Staten van een belangrijke informele bank in Somalië. Sindsdien is de internationale aandacht voor de bestrijding van het witwassen van geld en de financiering van terrorisme toegenomen.¹⁶⁸

Zoals hierboven kort beschreven werden deze banksystemen veelal gebruikt vanwege de lage kosten en laagdrempeligheid. In de Tweede Kamer werden dan ook door de PvdA vragen gesteld aan de minister van Financiën of het overboeken van geld naar het buitenland door met name migranten goedkoper kon worden gemaakt. Het antwoord van de minister hierop:

De kosten van buitenlandse geldoverboekingen door migranten (internationaal aangeduid met het begrip *remittances*) zijn al eerder in de Tweede Kamer aan de orde geweest. Op 10 november 2003 heb ik u hier schriftelijk over geïnformeerd en ik gaf toen twee redenen waarom ik aanvullend beleid niet nodig vond. Er is om te beginnen sprake van een vrije markt met voldoende concurrentie. Bovendien kunnen migranten ervoor kiezen om minder vaak, hogere bedragen naar het land van herkomst over te maken, en op die manier zelf kosten te beperken. [...] Ik zie op dit moment geen reden om dit standpunt te herzien.¹⁶⁹

Hierin leek het de minister niet nodig een hand te reiken aan de Nederlanders met een migratieachtergrond om het makkelijker te maken om geld te versturen via officiële bankensystemen.

In het integratiedebat vond een tweede problematisering van de economische banden van migranten plaats. Een voorbeeld hiervan is al aan het begin van deze scriptie gegeven met de woorden van Eberhard van der Laan, die aan het begin van het millennium aangaf dat hij 'een onbehaaglijk gevoel krijgt van Marokkanen en Turken die in achterstandswijken huizen huren en in de landen van herkomst huizen laten bouwen'.¹⁷⁰

¹⁶⁸ HTK 2003-2004, 29693 Verbanden tussen ontwikkeling en migratie, nr.1, Brief van de Ministers voor Ontwikkelingssamenwerking en voor Vreemdelingenzaken en Integratie, 22.

¹⁶⁹ HTK 2005-2006, 26234 Vergadering Interim Committee en Development Committee, nr. 56, Brief van de Minister van Financiën, 1.

¹⁷⁰ Bouras, *Het land van herkomst*, 11.

Ook in partijprogramma's werd ingegaan op het idee dat migranten zouden moeten 'kiezen' voor Nederland. Zo schreef het CDA dat 'het gaat om een wederkerig proces: nieuwkomers dienen allereerst Nederlands te leren spreken en gedegen kennis van en inzicht in de samenleving, waarvan zij deel uitmaken, op te bouwen.'¹⁷¹ Binnen het integratiedebat bleef ook de culturele verbintenis met het land van herkomst een belangrijk onderwerp. Zo schreef de PvdA:

Integratie gaat over meer dan het overbruggen van sociaal-economische verschillen en taalproblemen: het heeft ook een culturele dimensie.¹⁷²

Naast het groeiende culturele debat rondom integratie, bleef de vraag rondom de economische banden in relatie tot integratie ook spelen. Een belangrijk voorbeeld hiervan is de discussie rondom de kinderbijslagen, die richting het einde van de onderzoeksperiode intensiverde. Een kleine groep Turkse en Marokkaanse Nederlanders stuurden hun kinderen een deel van hun schoolperiode naar het land van herkomst om daar naar school te gaan. Het CDA wilde 'de export van welvaartstoelagen op de uitkeringen staken voor zover deze zijn gebaseerd op welvaart- en voorzieningenniveau in Nederland. De export van kinderbijslag naar landen buiten de EU wordt gestaakt'.¹⁷³ Soortgelijke passages zijn terug te vinden in de partijprogramma's uit 2010 van PVV, SGP en VVD, die hiermee kritiek leverde op de mogelijkheid om geld uit te geven in het land van herkomst.¹⁷⁴

Vanaf de 21^e eeuw leek er een tweespalt te ontstaan in de denkwijze over geldzendingen aan herkomstlanden. Aan de ene kant werd de economische steun van migranten aan het land van herkomst als noodzakelijk gezien voor de ontwikkeling daar. Aan de andere kant werden de economische netwerken aan de kant van terrorisme en integratie juist verder geproblematiseerd. Dit is echter een paradox. Er werd onderscheid gemaakt tussen mensen met een islamitische achtergrond en andere migranten. Na de eeuwwisseling

¹⁷¹ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Betrokken samenleving, betrouwbare overheid', 2002, 68.

¹⁷² PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Samen sterker. Werken aan een beter Nederland', 2006, 72.

¹⁷³ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Slagvaardig en Samen', 2010, 44.

¹⁷⁴ PVV Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen', 2010, 23; SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Daad bij het woord', 2010, 55; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Orde op zaken', 2010, 11.

was het aantal van die laatste groep gegroeid. Bovendien was ondanks de beeldvorming nog maar een minderheid van de islamitische bevolkingsgroepen migrant.

3.3 Het publieke debat

Naar aanleiding van een studie van de Wereldbank in 2002, waarin werd aangegeven dat in 2002 ten minste 88 miljard dollar van migranten naar hun land van herkomst werd gestuurd, werd in het publieke debat steeds vaker de vraag gesteld of deze geldstroom de sleutel is tot efficiëntere ontwikkelingshulp. Daarbij kwam ook gelijk de discussie op hoe vrij men daarin moest worden gelaten, zoals *NRC Handelsblad* schreef:

Elke migrantengroep heeft zijn eigen kantoortjes, waar je ook goedkoop naar huis kunt telefoneren, via-via aan werk kunt komen en vrienden kunt ontmoeten. Dit informele circuit wordt ook in Europa aan banden gelegd sinds 2001, vooral in Groot-Brittannië. “Wij hebben nu, gedwongen, een money laundering officer in dienst”, zegt Shire Saad, een Somali die voor zo’n kantoor in Londen werkt. “We moeten ons overall registreren en onze boeken worden constant geïnspecteerd. Dat is goed, maar het jaagt de kosten van een transfer wel omhoog. Als je verder reguleert, beroof je mensen in arme landen van een cruciaal percentage van hun inkomsten: In Somalië zijn geen banken, dus zonder hawala’s komt er geen cent het land binnen”.¹⁷⁵

Zoals eerder gezien, ging het in de Nederlandse politiek niet enkel over economische voordelen die geldovermakingen konden bevorderen, maar ook steeds vaker over de mogelijke relatie met fraude. Ook de kranten mengden zich in de discussie. Zo kwam de vraag op of het bezitten van een huis of grond in het land van herkomst, mogelijk gekocht met geld uit een uitkering een vorm van belastingfraude is. In de kranten klonk hiertegen echter een tegengeluid, zoals in *Trouw* in 2001:

¹⁷⁵ Caroline de Gruyter, ‘Migrant lonend voor thuisfront’, *NRC Handelsblad*, 18 december 2003, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4CF5-7TC0-0150-W0GV-00000-00&context=1516831>>.

Met haar zoektocht naar bijstandsfraudeurs manoeuvreert de Nederlandse overheid zich in een onmogelijke positie tegenover Marokko. We moeten het bezit van een huis in Marokko gewoon accepteren als een vorm van ontwikkelingshulp, want fraude is het niet. [...] Het bezit in Marokko is niet meer bedoeld voor de terugkeer. Waarschijnlijk wordt de grond door familie gebruikt en het huis tegen een geringe huur door een broer of ander familielid bewoond. Een acceptabele manier om de familie in het land van herkomst te ondersteunen. Ik vraag mij af of de Marokkanen er wel aan gedacht hebben dat zij melding moesten maken van dit bezit. Het lijkt mij misplaatst deze mensen van bijstandsfraude te betichten.¹⁷⁶

Toch waren er ook verschillende berichten die het tegenovergestelde standpunt voedden en zich juist richtten op de fraude die wel werd gepleegd met uitkeringen en toeslagen. Zo berichtte *De Telegraaf* in juni 2002 over een onderzoek van de Sociale Verzekeringsbank naar fraude bij uitkeringsinstellingen:

De opsporing van de Sociale Verzekeringsbank heeft een listige fraude met kinderbijslag voor Marokkaanse kinderen ontdekt. Ongeveer 120 in Marokko woonachtige kinderen hebben nooit een cent van de Hollandse bijdrage gezien omdat hun vaders in Nederland het geld achteroverdrukten.¹⁷⁷

Al gaat het hier om een bericht over feiten, het was de keuze van de krant een soortgelijk bericht met deze bewoording te plaatsen. Door verschillende soortgelijke berichten werden veel mensen beïnvloed in hun mening over uitkeringen die naar het buitenland verdwenen. Zo berichtte het *Algemeen Dagblad* een maand later over een belofte uit het regeerakkoord van 2002:

¹⁷⁶ Lotty Elderling, 'Huisje in Marokko is geen fraude; Bijstandsfraude', *Trouw*, 4. Mei 2001, <<http://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KT-VCG0-0150-Y43Y-00000-00&context=1516831>>.

¹⁷⁷ Martijn Koolhoven, 'Marokkaanse vaders steken kinderbijslag in eigen zak', *De Telegraaf*, 28 juni 2002, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:466D-VSC0-00J5-K1G8-00000-00&context=1516831>>; Soortgelijk bericht in *NRC Handelsblad*: Door een onzer redacteurs, 'Fraude met kinderbijslag' *NRC Handelsblad*, 28 juni 2002, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KD-72C0-0150-W4W9-00000-00&context=1516831>>.

Het nieuwe kabinet zet het mes in de kinderbijslag voor kinderen die niet in de Europese Unie wonen. De bijslag voor minderjarigen die in landen als Turkije en Marokko wonen wordt verlaagd tot 10 procent van het bedrag in Nederland. [...] De liberalen vinden dat de kinderbijslag in landen met een lagere levensstandaard niet op westers niveau hoeft te zijn. De maatregel treft vele duizenden kinderen.¹⁷⁸

Een aantal jaar later, in 2006, speelde de vraag om de kinderbijslag naar het buitenland verder te verlagen nog steeds. In datzelfde jaar plaatsten diverse kranten berichten over de verlaagde hoeveelheid kinderbijslag over de grens:

Het aantal kinderen in het buitenland voor wie kinderbijslag wordt verstrekt, is de afgelopen vijf jaar meer dan gehalveerd. Dit betekent dat er minder allochtone, in Nederland geboren kinderen tijdelijk naar het land van herkomst van hun ouders worden gestuurd.¹⁷⁹

De Telegraaf voegde hieraan toe dat de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (ACVZ) die met de cijfers kwam, minister Verdonk adviseerde om “geen extra maatregelen te nemen om dit verschijnsel te bestrijden omdat het “om een relatief gering aantal personen gaat”.¹⁸⁰ Toch ontvouwde deze discussie zich in 2008 opnieuw. Ditmaal liet het *AD* weg dat de hoeveelheid van de kinderbijslag in het buitenland de jaren daarvoor al sterk was afgenomen.

Nederland verstrekt jaarlijks voor 40 miljoen euro aan kinderbijslag aan jongens en meisjes die in het buitenland wonen. Het gaat om 41.500 kinderen binnen, maar ook

¹⁷⁸ Van onze politieke redactie, ‘Mes in kinderbijslag buitenland’, *Algemeen Dagblad*, 3 juli 2002, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KV-2FR0-0150-X0T6-00000-00&context=1516831>>.

¹⁷⁹ ‘Minder kinderbijslag over de grens’, *NRC Handelsblad*, 1 mei 2006, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4JVP-PSD0-TWYV-92JW-00000-00&context=1516831>>.

¹⁸⁰ ‘Kinderbijslag minder vaak naar buitenland’, *De Telegraaf*, 2 mei 2006, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4JVP-S750-00J5-K4G4-00000-00&context=1516831>>.

buiten de Europese Unie. In veel gevallen woont de vader wel in Nederland, maar de kinderen (en de moeder) in het buitenland niet. [...] Tot ergernis van het Tweede Kamerlid Stef Blok gaat het meeste geld naar Turkije en Marokko. Hij vindt dat de 'export' van kinderbijslag moet stoppen. "De kans op fraude is groot en de controle is peperduur".¹⁸¹

Vanaf dit moment ging het dus niet alleen meer over het verminderen van de kinderbijslag naar het buitenland. De VVD pleitte voor het volledig stopzetten ervan. Opnieuw werd de overmaking van kinderbijslag, vooral naar landen Turkije en Marokko, als fraudegevoelig gezien. Richting de verkiezingen van 2010 gingen steeds meer partijen zich hier tegen uitspreken. Zo stonden in 2009 het CDA, VVD en PVV achter de gedachte om kinderbijslag naar het buitenland te stoppen. Opnieuw werd daarin specifiek ingezet op de kinderbijslag die naar Turkije en Marokko verdween.¹⁸² Reactie kwam hierop van de minister voor Jeugd en Gezin André Rouvoet (ChristenUnie), die met een beleidsvoorstel kwam om de 'export' van uitkeringen naar landen buiten de Europese Unie, zoals Turkije en Marokko, afhankelijk te maken van de kosten van het levensonderhoud daar. De reactie hierop was dat voor CDA, VVD en PVV deze plannen niet ver genoeg gingen en dat zij de kinderbijslag buiten de EU volledig aan banden wilden leggen.¹⁸³

Dat de media zowel het publieke als het politieke debat konden verscherpen was ook te zien in de berichtgeving rondom terrorisme financiering. Zo publiceerde *NRC Handelsblad* in oktober 2001:

¹⁸¹ 'Veertig miljoen euro aan kinderbijslag naar buitenland', *Algemeen Dagblad*, 30 oktober 2008, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4TT6-T460-TX38-70JR-00000-00&context=1516831>>.

¹⁸² 'Kinderbijslag alleen hier', *Algemeen Dagblad*, 18 maart 2009, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:7V7W-FCC0-Y9M6-H3RK-00000-00&context=1516831>>.

¹⁸³ 'Kinderbijslag in buitenland omlaag', *Algemeen Dagblad*, 25 augustus 2009, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:7WG0-S1C0-Y9M6-H0M8-00000-00&context=1516831>>; 'Rem op export kinder- bijslag; Stopzetten kan niet', *De Telegraaf*, 24 augustus 2009, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:7WFS-KJ90-Y9M6-H0V4-00000-00&context=1516831>>.

Wereldwijd is de jacht op het financiële netwerk van het terrorisme geopend. Bankrekeningen worden gescreend aan de hand van lijsten met namen van personen, bedrijven, instellingen en liefdadigheidsorganisaties waarvan banden met Bin Laden vermoed worden. Hoeveel sporen ook worden gevonden, een deel van het financiële netwerk zal onzichtbaar blijven. Volgens experts maakt Bin Laden namelijk ruimschoots gebruik van een ondergronds circuit dat bekend staat als hawalla-bankieren. Hawalla is een Indiaas woord voor een betaalsysteem van de armen. Het fungeert zonder papieren of elektronische sporen achter te laten. Overboekingen hebben plaats op basis van vertrouwen, meestal door gebruik te maken van familie- of clanrelaties. Hawalla-bankieren is wijdvertakt in het Midden-Oosten en Zuid-Azië. Gastarbeiders in rijke landen (inclusief de oliestaten aan de Golf), illegalen in West-Europa, maar ook criminelen maken er ruimschoots gebruik van bij overboekingen naar bijvoorbeeld familie in het land van herkomst.¹⁸⁴

Dat de link in het publieke debat werd gelegd tussen de hawala netwerken en Bin Laden, versterkt een gevoel van angst bij publiek en politiek. Het is moeilijk onderscheid te maken tussen verschillende economische banden, als dat onderscheid ook niet wordt gegeven in de media of politiek. De media konden het debat verscherpen waarin er soms harder tegen maatregelen in kon worden gegaan. In een samenleving waar populistische partijen ook steeds groter werden, is de rol van de media toegenomen. Ook daarvan is de invloed te zien na de eeuwwisseling.

In deze laatste onderzoeksperiode zijn er een aantal belangrijke veranderingen in het debat waar te nemen. Nadia Bouras stelt dat banden van migranten met het land van herkomst in deze periode steeds verder geproblematiseerd werden. In het geval van de economische banden was dit slechts gedeeltelijk zo. De economische banden werden verder gekoppeld aan de cultuur van migranten. Met name islamitische migranten werden er steeds vaker van beticht dat ze terroristische netwerken zouden ondersteunen met hun geldtransacties. Ook in de context van de integratie werden deze banden steeds verder geproblematiseerd. Een

¹⁸⁴ Roel Janssen, 'Bin Laden en de hawalla-bankiers', *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2001, <<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KT-9MM0-0150-W045-00000-00&context=1516831>>.

paradox ontstaat echter wanneer ook wordt gekeken naar het debat over de economische banden in relatie tot de ontwikkeling van het land van herkomst. In navolging van De Haas, zien we ook dat de Nederlandse politiek steeds meer het belang inziet van particuliere overmakingen ten opzichte van officiële ontwikkelingshulp. De geldstromen die in het kader van ontwikkeling werden gesteund, waren echter in veel gevallen dezelfde geldstromen die tegelijkertijd in het kader van integratie en terrorismebestrijding werden afgekeurd.

Conclusie

In dit onderzoek stond de hoofdvraag 'hoe en waarom het Nederlandse politieke en publieke debat rondom de economische banden van migranten met hun land van herkomst veranderde' centraal. Om deze vraag te beantwoorden is in drie verschillende perioden onderzoek gedaan met een variatie aan bronnen bestaand uit wetenschappelijke literatuur, partijprogramma's, overheidsstukken, en krantenartikelen. In het debat zijn een aantal continuïteiten, maar ook discontinuïteiten op te merken. Deze uitkomsten komen deels overeen met eerder onderzoek, maar laten juist ook een aantal afwijkende resultaten zien.

De belangrijkste continuïteit gedurende de gehele onderzoeksperiode is te vinden in binnen het politieke discours. Economische banden van migranten worden hierbinnen over de gehele onderzoeksperiode in positief verband gebracht met de ontwikkeling in de herkomstlanden. In de Nederlandse politiek was dit steeds een belangrijk punt, omdat de overtuiging overheerste dat ontwikkeling in landen van herkomst immigratie verminderde en remigratie bevorderde. Vanuit dit perspectief werden de economische banden in alle drie de onderzoeksperiodes gestimuleerd, zelfs al was er in het politieke debat niet altijd aandacht voor. Deze continuïteit in het politieke debat lijkt niet in de gehele onderzoeksperiode overeen te komen met het wetenschappelijke debat zoals geschetst door Hein de Haas. In de jaren zeventig ontstond er na een aanvankelijk positief oordeel in de wetenschap debat een steeds negatiever beeld over migratie en ontwikkeling. Door de Nederlandse politiek werd deze lijn echter niet gevolgd. Na de jaren tachtig werd de wetenschappelijke lijn steeds positiever, waardoor de twee discoursen steeds dichterbij elkaar kwamen te liggen.

Een verandering vond wel plaats in het politieke debat over economische banden van migranten in relatie tot integratie. Tot de jaren negentig speelde integratie geen rol in politieke of publieke discussies, omdat men er algemeen vanuit ging dat migranten toch terug zouden gaan. Daarna werd de mate van integratie aanvankelijk gezien als een sociaal-economische uitdaging, die langzaam veranderde naar een sociaal-cultureel vraagstuk. Blijkens uitspraken als die van Eberhard van der Laan, die geldovermakingen van migranten verbond met de sociaal-economische achterstanden van migrantengroepen in Nederland, werden de economische banden steeds meer als cultureel probleem aangemerkt. Ze werden vaak in een adem genoemd met de culturele banden met het land van herkomst. Zo lang

iemand nauwe banden met het herkomstland bleef hebben, kon men nooit volledig integreren in de Nederlandse maatschappij, leek het idee aan het einde van de onderzoeksperiode.

Een tweede opvallende verandering binnen het debat vond plaats vanaf 2002. Na de aanslagen van 11 september 2001 werden geldovermakingen van migranten zowel in de media als de politiek steeds vaker in verband gebracht met 'ondergronds bankieren'. Het gebruik van soortgelijke termen en de aandacht die het onderwerp kreeg, zorgde voor een problematisering van economische banden met het thuisland. Deze banden werden vaak uitgelegd als het financieel steunen van terroristische groeperingen, onverlet of daar in de praktijk veel aanwijzingen voor waren. Het problematiseren van deze banden werd eigenlijk alleen toegepast op geldterugzendingen naar islamitische landen. Het debat vernauwde zich hier dus tot een beperkt deel van de migrantenpopulatie in Nederland, maar toch was de aandacht voor dit onderwerp enorm.

Het interessante is dat deze veranderingen slechts gedeeltelijk overeenkomen met de stelling van Nadia Bouras dat banden met het herkomstland vanaf de jaren negentig werden geproblematiseerd. Dit is weliswaar het geval voor de banden in relatie tot integratie en vanaf 2002 in relatie tot terrorisme. Toch bleven algemeen de economische banden politiek positief gewaardeerd in relatie tot ontwikkeling van het herkomstland. De bovengenoemde drie punten komen wel overeen met de bevindingen van Cindy Horst e.a., die uit het Noorse politieke debat dezelfde drie beeldvormingen filterden. In het Nederlandse debat blijken echter nog twee andere punten van belang.

Ten eerste had de houding van het land van herkomst ook invloed op het discours. De overheden van de herkomstlanden bleven gedurende de gehele onderzoeksperiode positief staan tegenover geldovermakingen, vaak omdat zij hier voor een aanzienlijk deel van afhankelijk waren (geworden) en wegvallen van deze inkomsten een belangrijke economische aderlating zouden betekenen. De uitvoering en het beleid van deze herkomstlanden wijzigde soms wel mee met actuele ontwikkelingen. Zo veranderde Marokko in de jaren negentig van beleid met betrekking tot Marokkanen in Nederland. Zij werden door de Marokkaanse overheid opgeroepen om meer te integreren, terwijl dit voorheen juist enigszins werd tegengehouden.

Ten tweede speelden genderrollen bij de beeldvorming in Nederland een rol, zij het een beperkte. Deze discussies hadden met name betrekking op uitkeringen zoals de

kinderbijslag. De genderrollen werden met name tot de jaren tachtig aangevoerd in zowel het politieke als publieke debat, waarbij men aanvoerde dat uitkeringen door overwegend mannelijke migranten in Nederland werden geconsumeerd in plaats van dat ze ten goede kwamen aan hun elders achtergebleven kinderen of echtgenotes of er werd juist gesuggereerd dat de uitkeringen veel te ruim waren omdat de hoogte ervan was vastgesteld op Nederlands welvaartsniveau terwijl ze voor het welvaartsniveau in het herkomstland te hoog waren. Het punt van genderrollen in de discussie nam af toen er door gezinsherenigingen een gelijkmatiger man-vrouw verdeling ontstond binnen de migrantenpopulatie in Nederland en de overmakingen voor een kleiner deel bestonden uit uitkeringen als kinderbijslag omdat er minder gescheiden gezinnen waren.

De kranten onderstrepen in de meeste gevallen de lijn van het politieke debat. Op verschillende momenten kan berichtgeving van kranten voorlopen op het politieke discours en daarmee voor een intensivering van het debat zorgen. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is te vinden aan het einde van de jaren negentig, waar kranten al uitgebreid schreven over de culturele dimensie binnen het debat. Na de eeuwwisseling werd ook binnen de politiek dit een steeds belangrijker onderwerp van discussie.

Concluderend levert de analyse van hoe er in de loop van de tijd op verschillende manieren tegen geldovermakingen en economische banden van migranten met het land van herkomst aangekeken werd een eigen bijdrage aan het beeld van migranten in Nederland. In enkele decennia wijzigde het discours over deze remittances voortdurend van karakter. Toch zijn de betalingen en financiële banden in essentie ongewijzigd gebleven; hoewel het volume misschien is toegenomen, is het feit dat migranten geld overmaken naar hun land van herkomst van alle tijden. Toch worden veel politieke besluiten uiteindelijk genomen op basis van dit soort publieke en politieke discussies, terwijl deze dus een ongewijzigd fenomeen kunnen betreffen. Een andere constante is de groep die werd bediscussieerd. De Turkse en vooral Marokkaanse migranten waren in de jaren zeventig de belangrijkste groepen migranten, maar in de loop van de perioden kwamen er veel andere mensen van andere herkomst bij en eigenlijk waren veruit de meeste Turken en Marokkanen feitelijk geen migranten meer maar etnische groepen in de Nederlandse samenleving. Het is goed om ons hiervan bewust te zijn.

In dit onderzoek is aangetoond dat het politieke en publieke debat niet altijd een directe relatie hebben met de feitelijke gang van zaken maar in het debat zijn eigen

prioriteiten scheidt. Daarmee kunnen andere relevante ontwikkelingen uit beeld verdwijnen. Als één voorbeeld daarvan kan het beeld van arbeidsmigranten dienen. In de laatste twintig jaar zijn Turkse of Marokkaanse migranten geen arbeidsmigranten meer. De migranten uit de oostelijke delen van Europa vormen daarvan een veel groter contingent. Het beeld van die migranten is echter hetzelfde als in de jaren zeventig. Toen werden de toen gastarbeiders genoemde migranten geacht weer terug te keren naar 'hun eigen land'. In het licht van de analyse van deze scriptie kan men zich afvragen of dat wel zo vanzelfsprekend is.

Bronnenlijst

Krantenartikelen

'BVD: integratie bemoeilijkt door land van herkomst', *NRC Handelsblad*, 30 mei 2000, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KS-XHX0-0150-W237-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

Caroline de Gruyter, 'Migrant lonend voor thuisfront', *NRC Handelsblad*, 18 december 2003, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4CF5-7TC0-0150-W0GV-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

'Fonds ondersteunt opzetten bedrijf in land van herkomst', *de Volkskrant*, 4 oktober 1996, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MV-PYP0-0150-V4GK-00000-00&context=1516831> (21-12-2021).

'Fraude met kinderbijslag', *NRC Handelsblad*, 28 juni 2002, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KD-72C0-0150-W4W9-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

'Gasten', *de Volkskrant*, 24 juni 1976, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880598:mpeg21:p009> (20-12-2021).

Jan Beerenhout, 'Van minderheid naar meerderheid', *NRC Handelsblad*, 31 juli 1998, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MW-1BK0-0150-W4N8-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

Jan Rijpstra, 'Pas regels strikt toe op economische vluchtelingen; Alleen welvaart landen van herkomst kan stroom doen stoppen', *Algemeen Dagblad*, 7 november 1997,

<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MW-03K0-0150-X33X-00000-00&context=1516831> (20-12-2021).

J.C. Mohrmann, 'Ontwikkelingslanden en Oosteuropese landen maken zich ernstig zorgen; Grootscheepse internationale migratie noopt tot ontwikkelingssamenwerking', *NRC Handelsblad*, 20 februari 1991,

<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MV-RDG0-0150-W0ST-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

J.C. Ott, 'Doodlopende weg van de immigratie; Vluchtelingen meer gebaat bij hulp in land van herkomst', *NRC Handelsblad*, 27 augustus 1993,

<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48MV-V2P0-0150-W00T-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

'Kindebijslag alleen hier', *Algemeen Dagblad*, 18 maart 2009,

<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:7V7W-FCC0-Y9M6-H3RK-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

'Kinderbijslag in buitenland omlaag', *Algemeen Dagblad*, 25 augustus 2009,

<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:7WGO-S1C0-Y9M6-H0M8-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

'Kinderbijslag minder vaak naar buitenland', *Telegraaf*, 2 mei 2006,

<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4JVP-S750-00J5-K4G4-00000-00&context=1516831> (21-12-2021).

Lotty Elderling, 'Huisje in Marokko is geen fraude; Bijstandsfraude', *Trouw*, 4 mei 2001,

[http://advance-lexis-](http://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4JVP-S750-00J5-K4G4-00000-00&context=1516831)

com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KT-VCG0-0150-Y43Y-00000-00&context=1516831 (03-12-2021)

Martijn Koolhoven, 'Marokkaanse vaders steken kinderbijslag in eigen zak', *De Telegraaf*, 28 juni 2002, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:466D-VSCO-00J5-K1G8-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

'Mes in de kinderbijslag buitenland', *Algemeen Dagblad*, 3 juli 2002, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KV-2FR0-0150-X0T6-00000-00&context=1516831> (20-12-2021).

'Minder kinderbijslag over de grens', *NRC Handelsblad*, 1 mei 2006, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4JVP-PSD0-TWYV-92JW-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

Philippe Remarque, 'Europa heeft immigranten hard nodig', *de Volkskrant*, 8 april 2000, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KK-NTF0-0150-V0HJ-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

'Racisme', *Het Parool*, 14 februari 1983, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010846599:mpeg21:p011> (20-12-2021).

'Rem op export kinderbijslag; Stopzetten kan niet', *De Telegraaf*, 24 augustus 2009, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:7WFS-KJ90-Y9M6-H0V4-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

Roel Janssen, 'Bin Laden en de hawalla-bankiers', *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2001,

<https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:48KT-9MM0-0150-W045-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

‘Turkije: straatterreur tegen links’, *de Volkskrant*, 27 januari 1979,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882127:mpeg21:p075> (21-12-2021).

‘Veertig miljoen euro aan kinderbijslag naar buitenland’, *Algemeen Dagblad*, 30 oktober 2008, <https://advance-lexis-com.ezproxy.leidenuniv.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4TT6-T460-TX38-70JR-00000-00&context=1516831> (03-12-2021).

‘Vertrekpremie mist doel’, *Algemeen dagblad*, 7 juni 1986,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:003042006:mpeg21:p00011> (03-12-2021).

‘Wat moet een gastarbeider anders? Terugsturen buitenlanders voor thuisland een ramp’,
Trouw, 22 oktober 1980,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010825930:mpeg21:p005> (20-12-2021).

Partijprogramma's

1972

KVP, ARP & CHU gezamenlijk Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Schets van beleid voor 1973 en volgende jaren’, 1972.

1977

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Niet bij brood alleen’, 1977.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Vrijheid, werk, samenwerking’, 1977.

1981

D'66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Verkiezingsprogramma Democraten '66 1981-1985’, 1981.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Weerwerk’, 1981.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Samen aan het werk’, 1981.

1986

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'De toekomst is van iedereen', 1986.

1994

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Wat echt telt. Werk. Veiligheid. Milieu', 1994.

CD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Oost West Thuis Best', 1994.

D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Ruimte voor de toekomst', 1994.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Nederland moet weer aan de slag', 1994.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Aanvullende beleidsnota verkiezingen 1994',
1994.

1998

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Investeren in uw toekomst', 1998.

2002

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Betrokken samenleving, betrouwbare overheid',
2002.

GroenLinks Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Overvloed en onbehagen', 2002.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Samen voor de toekomst', 2002.

2006

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in
elkaar', 2006.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Samen sterker. Werken aan een beter
Nederland', 2006.

2010

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Slagvaardig en Samen', 2010.

ChristenUnie Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Vooruitzien. Christelijk-Sociaal
perspectief', 2010.

PVV Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te
kiezen', 2010.

SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Daad bij het woord', 2010.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Orde op zaken', 2010.

Overige politieke bronnen

Aanhangsel van de Handelingen 2003-2004 (14-10-2003), 115, Vragen gesteld door leden der Kamer met daarop door de regering gegeven antwoorden.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 1974-1975, 10504, nr.12
Nota buitenlandse werknemers. Nota naar aanleiding van het eindverslag.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 1982-1983, 16102
Minderhedennota, nr. 20-21.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 1984-1985, 18503, 56^e
vergadering: vaste commissie voor ontwikkelingssamenwerking.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 1984-1985, 18667 79^e
vergadering: vaste commissie voor ontwikkelingssamenwerking.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 1997-1998, 25600-V
wetsvoorstel Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, nr.32.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 2002-2003, 28600,
nr.24.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 2003-2004, 28689
Onderzoek Integratiebeleid, nr.13.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 2003-2004, 29203, nr.1.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 2003-2004, 29693
Verbanden tussen ontwikkeling en migratie, nr.1, Brief van de Ministers voor Ontwikkelingssamenwerking en voor Vreemdelingenzaken en Integratie.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 2004-2005, 28106,
Integriteit Financiële sector en terrorismebestrijding, nr. 6 Brief van de Minister van Financiën en van Justitie.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 2005-2006, 26234
Vergadering Interim Committee en Development Committee, nr. 56, Brief van de Minister van Financiën.

WRR-rapporten

Rinus Penninx, *Etnische Minderheden. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?*

Voorstudie door Rinus Penninx (Den Haag 1979).

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Allochtonenbeleid* (Den Haag 1989).

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Etnische Minderheden* (Den Haag 1979).

Literatuurlijst

- Bakker, Matt, 'Mexican migration, transnationalism, and the re-scaling of citizenship in North America', *Ethnic and Racial Studies* 34:1 (2011) 1-19.
- Bakker, Piet, en Otto Scholten, *Communicatiekaart van Nederland. Overzicht van media en communicatie* (7^e herziende druk; Amsterdam 2009).
- Bauböck, Rainer, 'Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism', *International Migration Review* 37:3 (2003) 700-723.
- Bonjour, Saskia, *Grens en gezin. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009).
- Bouras, Nadia, *Het land van herkomst: perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012)
- Bouras, Nadia, 'Shifting perspectives on transnationalism: analysing Dutch political discourse on Moroccan migrants' transnational ties, 1960-2010', *Ethnic and Racial Studies* 36:7 (2013) 1219-1231.
- Dagevos, Jaco, Mérove Gijsberts en Carlo van Praag eds., *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie* (Den Haag 2003).
- De Goede, Marieke, 'Hawala discourses and the war on terrorist finance', *Environment and Planning* vol.21 (2003) 514-532.
- De Haas, Hein, 'Migration and Development: A Theoretical Perspective', *International Migration Review*, 44:1 (2010) 227-264.
- De Haas, Hein, 'Remittances, Migration and Social Development. A Conceptual Review of the Literature', *Social Policy and Development Programme Paper* nr.34 (UNRISD 2007).
- De Haas, Hein, en Roald Plug, 'Cherishing the Goose with the Golden Eggs: Trends in Migrant Remittances from Europe to Morocco 1970-2004', *International Migration Review* 40:3 (2006) 603-634.
- De Lange, Tesseltje, Staat, markt en migrant. De regulering van arbeidsmigratie naar Nederland 1945-2006 (Proefschrift Radboud Universiteit, Hoofddorp 2007).
- De Jong, Andries, 'Demografie van vijf niet-westerse herkomstgroepen vanaf 1972', in: Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Bevolkingstrends. Statistieken kwartaalblad over de demografie van Nederland' *jaargang 51* (Voorburg 2003) 54-61, aldaar 54.

- Dijking, Gertjan, en Inge van der Welle, 'Diaspora and Sovereignty: Three cases of public alarm in the Netherlands', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 100:5 (2009) 623-634.
- Fermin, Alfonso Maria Eugenio, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995* (Proefschrift Universiteit Utrecht, Amsterdam 1997).
- Horst, Cindy, e.a., 'Private money, public scrutiny? Contrasting perspectives on remittances', *Global Networks* 14:4 (2014) 514-532.
- Kapur, Devesh, en John McHale, 'Migration's New Payoff', *Foreign Policy* no.139 (2003) 48-57.
- Lindley, Anna, 'Between 'Dirty Money' and 'Development Capital': Somali Money transfer infrastructure under global scrutiny', *African Affairs* 108:433 (2009) 519-539.
- Lucassen Leo en Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam 2018).
- Mughal, Mazhar Yasin, en Amar Iqbal Anwar, 'Do migrant remittances react to bouts of terrorism?', *Defence and Peace Economics* 26:6 (2015) 567-582.
- Munzele Maimbo, Samuel, en Dlip Ratha eds., *Remittances. Development impact and future prospects* (Washington 2005).
- Obdeijn, Herman, 'Er is werk in Holland'. Buitenlandse arbeidskrachten sinds 1945', *Leidschrift: Migratie en acceptatie* (1995), 67-79.
- Obdeijn, Herman, en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).
- Onur Ari, Yilmaz, en Ibrahim Bello, 'Terrorism – workers' remittances nexus: empirical evidence from Turkey', *Eastern Journal of European Studies* 11:2 (2020) 70-93.
- Pieke, Frank N., Nicholas van Hear en Anna Lindley, 'Beyond control? The mechanics and dynamics of 'informal' remittances between Europe and Africa', *Global Networks*, 7:3 (2007) 348–366.
- Rabbae, M., *Naast de Amicales nu de UMMON: de mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland* (Utrecht 1993).
- Raza, Syed Ali and Shah, Nida and Khan, Waqas Ahmed, 'Do Workers' Remittances Increase Terrorism? Evidence from South Asian Countries', *MPRA Paper* Nr. 86745 (2018).
- Rigter, D.P., e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid* (Den Haag 1995).
- Snel, Erik, Godfried Engbersen en Arjen Leerkes, 'Transnational involvement and social

- integration', *Global Networks* 6:3 (2006) 285-308.
- Snel, Erik, en Peter Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama: integratie als hardnekkig beleidsprobleem', in: M. Arentsen en W. Trommel eds., *Moderniteit en Overheidsbeleid: hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken* (Bussum 2005) 155-185.
- Spaan, Ernst, Ton van Naerssen en Felicitas Hillman, 'Shifts in European Discourses on Migration and Development', *Asian and Pacific Migration Journal* 14:2 (2005) 35-69.
- Van de Plasse, Jan, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005).
- Van der Hoeven, Regina, *Het succes van een kwaliteitskrant: de ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Proefschrift Universiteit Leiden, Amsterdam 2012).
- Welgrave, Co, *Typisch Trouw. Een autobiografie van de redactie* (Amsterdam 2002).

